
कविकुलगुरू - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

श्रीगणाधिपतये नमः ॥ ॥ [illegible] तिष्ठति विहृति जन्मस्थाद्यतोऽस्तृतयो नेरात्रोऽरोद्यरैश्वर्यं सुरवरस्मयां सुद्धरं राज्यमाप्य
ग्रीष्मे [illegible] माधवे [illegible] नरानिकारो [illegible] निर्व्यस्थामा [illegible] घोषिश्वरा मेनुरगतत्तु घरासायमद्यानुराशि ॥ श्रीमदानन्द
बोधमार्ति [illegible] नन्दाधिना प्रमाणरत्नमालाया निबन्धः क्रियते मया ॥ प्रमाणमालाख्यं प्रकरणं द्वि कीर्षुराचार्यश्चिकी
र्षितस्य प्रकरणस्य [illegible] निर्विघ्नेन परिसमाप्तिप्रचयगमनाद्यर्थं परिपंथिकल्मषनिवृत्तये विशिष्टेष्टदेवताप्रणतिलक्षणं मंगला
चरणं श्लोकेन [illegible] प्रतिपाद्यमर्थं संक्षेपतो दर्शयति ॥ आनन्दमात्मानमिति ॥ शारीरकशास्त्रीयस्यार्थं प्रकरणमिति तद्वीये
[illegible] सिद्धान्तानिश्चयस्वार्थत्वादाद्यं प्रयोजनमनुपाख्याय [illegible] नेकशास्त्रप्रमाणानि सूचितानि [illegible] प्रमाणानि
तानीह [illegible] साक्षीकृत्य लिख्यन्ते मन्दमध्यमाधिकारिभिः [illegible] सर्वैर्मितपारं [illegible] अस्य च श्लोकस्य वाक्यार्थद्वयमादौ दर्शया

१

रयिष्यति ॥ अत्र [illegible] कथ्यते प्रमाणमालां [illegible] व्याख्यहं [illegible] ग्रन्थकथं [illegible] आनंदं [illegible] आनंदघनं [illegible] अनेन व्ययस्या
[illegible] लोक [illegible] विज्ञानमानन्दं ब्रह्म [illegible] एव आनन्द इति तन्निराकरणं [illegible]
आत्मनः परप्रेमास्पदत्वेनानन्दरूपत्वं सिद्धवत्कृत्य [illegible] आनन्दरूप [illegible] आनन्दमात्मानमिति [illegible] कथमा
नंदमात्मानमिति समानाधिकरण्येन जीवपरमात्मनोरैक्यं शास्त्रप्रमाणकं दर्शितं [illegible]
[illegible] प्रतिबिंबवादि [illegible] प्रमाणिका [illegible] ॥ अनेनैव
[illegible] आनन्द [illegible] इत्याशंक्याह ॥ विज्ञानतत्त्वमिति ॥ स्वप्रकाशं [illegible]
[illegible] परमात्मनः [illegible] प्रतिपादनसमर्था [illegible] इति [illegible] दर्शितं ॥ विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादि [illegible]
[illegible] रूप एवानन्दशब्दार्थ इति [illegible] प्रथमं [illegible] एवानं [illegible] आनन्द इति [illegible]

Accession No: ~~2477~~ M 867
Title: - प्रमाणरत्नमाला विवरण
Author: - अनुभूति
Subject: - वेदान्त
Date: - 1579 संवत
पत्र - 49

[illegible]न्तयानवाच्छिन्नत्वादित्यर्थः। नन्वेवं [illegible]तेनासंसर्गस्यापरपक्षे वा स्वप्रमेयाभावस्य फलासकरत्वात् प्रमाणाद्यनवस्थाविशेषणविशेष्य

[illegible]पत्तिरित्यर्थः [illegible] विशेष्यत्वानवस्थानव[illegible]थो[illegible] स्वघटस्यापि दुःखत्वप्रसंगात् किं च समारोपितनिषेधे योग्यं जानाम्यतिरिक्तत्ता

निकास्य शंकापि परपक्षप्रतिक्षेपार्थः [illegible]त्याया द्वितीयस्मृ सिद्धात्रसिद्धाय न हि परपक्षप्रतिक्षेपमात्रात् स्वसिद्धात्रसिद्धिर्जीघटी ति

नन्वृशशविषाणमित्यकेपि प्रतियोग्यपदानानावनामातत्तानिकान्तन प्रतियोग्यपदं विनाप्रपरावृत्तया वत्यासमानत्वादिति

त्वर्थः। इदानीं हेतोरसिद्धिं संकते [illegible] इतियथा अबाध्यत्वया सत्यशब्दः प्रयुज्यते अबाध्यत्वमनवती अबाध्यमिति विद्यमानम

पिप्रतियोग्यपेक्षत्वं [illegible] शब्दप्रयोगमापाद्यानप्रतीयत इत्येतावदेवं तथा दुःखाभावस्य विद्यमानमपिप्रतियोगिसापेक्षत्वमा

नद्यपदापाद्यानस्य यत इत्येतावदेवं यतो सिद्धिरित्यर्थः। न हि यथा प्रमेयं बाधाभावाभावमात्ररणन स्वत्वपात्रा[illegible]तु नव तथा दु

खाभावाभावमात्ररणस्तु खाउभावापि नभवेत्स्पवति च कदाचिद्दुःखी नास्याकस्मात्तु पश्चितवीणाघ्राणिप्रवणादौ दुःखाभावाद

२

गामस्मरणापि सुखानुभव इति परिहारार्थः। किञ्च सुखाभाव एव दुःखमिति विपरीतं वा कस्मान्न भवति प्रतीत्यायामनपेक्षत्वादिति वि

रविद्यमानमपि प्रतियोग्यपेक्षत्वात् सुखदुःखशब्दप्रयोगापायोऽन प्रतीयते इत्येतावदेवात इष्टकन्यायापादितं विपरीतमपि स्यात्। इत्यर्थः। ति

प्रतियोगिकस्य दुःखस्याभावरूपत्वाभिधाने ऽनुभवविरोधोऽभवतीति चेत् तर्हि प्रतियोगिनिरपेक्षतयानुभूयमानस्य भावरूप

स्यानुभवस्याभावरूपत्वाभिधानेऽपि समानमेतद् दूषणं। अभिनिवेश एव तत्र बाधक इत्यर्थः। ननु नारायणार्तीनां दुःखाभाव एव सुखानुभ

वाभाव इति नैतदपि नारीदिदुःखसाधनविगमे प्राक् दुःखाभावमात्रमनुभूय तत्र तदनन्तरं सुखं सुखार्थमन्नपानादिसाधनविशे

षोपादानात् अविवेकानुकार्य विकल्पाभिमान इति मन्तव्याः। ध्यशास्त्र इत्येतदुपादाय यदा वा पि आत्मसुखदसर्पपुंजकः आकाशस्यैव भू

तेद्रव्याभावस्याङ्गतर्हि प्रतियोगिनिरपेक्षत्वमस्याभावत्वे सत्यनतिव्याप्तिः। को दोषः यथा वनिपुरात्वे बाधकतर्काभावादप्रयोजकत्वा

त्वाद्रव्यप्रतियोगीति एवं वानन्दस्याभावरूपत्वे प्रत्योक्त्यमित्याह किं चेति। ननु निवर्त्यदुःखपदं वक्तृतरं भवतीति तत्राह निर्दिष्टस्वरूपेऽपि सु

[illegible]०

खेन अनुकूलादिज्ञानमग्रह्यदातत्वंकाव्यत्वात् विपक्षे तावन्मात्रं न तु सुखस्य स्वरूपेण सातिशयत्वमप्रसिद्धमिति शंकाह न च नि
वर्त्यं तेन निरतिशयसुखस्याल्पत्वात्पिद्व[illegible]शायामिष्यत इत्यर्थः। एतदेव स्पष्टयति क्लेशावास इति। ननु मोक्षस्य स्वरूपासिद्धिः स्यात् यथा वि
सुखेतरत्वोपाधि इत्यत्वान्न सातिशयत्वं यत्राभावरूपत्वेन व्याप्तिस्तत्राप्याशंक्याह व्याप्तिः अनन्तरमिति इदमिहाकूतं न सुखेतरत्वं तावदु
पाधिः साध्यसमव्याप्तिकत्वात् तथाहि यत्राभावरूपं तत्र सुखेतरादितिय यद्यपि साध्यव्यापकत्वमस्ति तथापि सुखेतरतज्ज्ञावरूपमि
ति न व्याप्तिरसिद्धेरभावादौ व्यभिचारात् न साधनाव्यापकत्वमतिसाध्यव्यापकत्वे सत्युपाधिर्न तु साध्यसमव्याप्तिः। न। तथा सति

२

प्रसिद्धानुमानव्याधिर्नाप्रसंगात् तथाहि पर्वतोऽग्निमान्धूमवत्वादित्यत्र महानसवद्दिमत्वापि यत्र त्वं तत्र तत्त्वमुपाधिः स्यात्। यथा धूमवत्वाद्भस प
क्षेतर इति साधनाव्यापकत्वं तावदस्त्यनाश्रितापक्षत्वापि विद्भूमवत्वाद्भत्रवात्र यत्राग्निमान्समपक्षेतर इति साध्यव्यापकत्वं चास्ति तथाचा
प्यग्निमत्वानिश्चयाद्यापक्षोपाधिलक्षणोऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम्। एकसाध्यविनाभावे मिथः संबंधशून्यया साध्यासाधनाविनाभावो यत्र उपाधि

र्यस्त्वयप्रतियोगितावच्छिन्नं व्याप्यत्वं यदवच्छिन्नायायष्ठाभावः साध्याभावा। विना। विनाभावो व्याप्तिः सउपाधिरुच्यते। यथा सध्याभावे मित्रतनय
त्वादिहेतौ मित्रतनयत्ववच्छिन्नश्याकाद्याहारपरिणतिरूपस्यैव कत्वस्योपाधिः साध्यस्य श्यामत्वस्याभावेन विनाभावव्याप्यत्वमत्वात्तत्र नत्वत
द्विशब्दा नित्यसामान्यवत्वे सत्यस्मदादिवाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वात्सत्वदित्यत्रापि कृतकत्वस्योपाधिः स्थाने स्यदनित्यत्वं न व्यातितत्कृतकमाधि
न भवतीति व्यधमध्यादिनित्यत्वस्याभावो विनाविनाभावव्याप्यत्वेनात्र नव ध्वंसे व्यभिचारः प्रागभावे सति सत्त्वाभावादित्यलक्षणत्वात् कृत
कत्वस्याध्वंसेव्यतत्वासीतिव्यत्येव कृतकत्वस्योपाधित्वन्निरासाय कोमिथ्यासंबन्धशून्यायाः इतिपरस्परं संबन्धशून्ययोः ईदृशयोर्म
यद्व्ययइतिसंबन्धः ४ २ स्वयसामान्यवत्वसत्यस्मदादिवाह्येन्द्रियग्राह्यं तरकृतकमितिसंबन्धस्याविनाभावव्याप्तत्वादत्तुपाधिर्व
एकेन पक्षः अप्युक्तहेतुनासाध्यमप्रत्यभावविनाभावमतीतिस्वरूपसंकीर्तनं न लक्षणं व्यावर्त्याभावात् एतदुक्तं भवतिसाध्यमाव्यापकवि
त्वतिसाध्याभावा विनाभावव्याप्यत्वमुपाधिरिति। अत्राप्यते। नदमापिलक्षणं सकलमनान्तुरंजकमीश्वरानुमा नस्त्री रिक्त्यत्वाद्ध्या

पाधितत्पातादृतिव्याप्तकत्वाद्वा नूनं सत्कार्यकत्वाशरीरीजन्यत्वयोर्न्नास्तिव्याप्तिर्व्वाधकतर्काभावादथवाधकाः कथं व्याप्त्युपयुज्यते ॥
किंच व्यभिचारशंकानिराकरणेन किं वा उपाधिशंकानिराकरणेन न यद्याद्यः स्वरूपाविलक्षणपरीक्षणेन नमतः खदनीयं व्यभिचारादर्श
नेन। सहचारग्रहणेन च बाधकाद्यशंकानिरासः यदि द्वितीयः सद्भावकाकापत्तिः उपाधिलक्षणेन सिद्धेत निराकरणेन बाधकस्य
व्याप्तकपाया नित्वं सतितत्तस्मिन्नि तदसावादव्याश्रितश्चोपाधिलक्षणसिद्धिरिति अन्योन्याश्रयः उपाधिकसाध्यसाधनसंबंधेवि
नाशा बाधि उपाधिलक्षणं सिध्यति। सिद्धेतस्मिंस्तदधीननिरूपणो निरुपाधिकसंबंधो व्याप्तिर्विना नास्ति सिध्यतीति तारतरा स्व
यत्संयोगेदं लक्षणद्वयं साधनाव्यापकत्वे सति साध्यसमव्याप्तिरिति साध्यसमानटाति सति पक्षात्त्ति तु उपाधिरिति च। तदप्यसत् ॥
प्रसिद्धानुमाने ऽपि सपक्षे उपाधेः प्रसंगात् हरणं सत्यामदित्तत्प्रसाधनव्यापकत्वात् परिदृश्यमाने मैत्रतनय
त्वात् मैत्रतनयत्वस्य शाकाद्याहारपरिणामाभावस्तु पक्षदेशान्तरवर्तिन्यपि तदनुमाने व्याहारविपर्ययशंकया निश्च

५

यस्त्वप्यासमीनकार्यत्वस्यापि सकर्तृकत्वेन व्याप्तिनिश्चयप्रसंगादिति। यदा सर्वेच्छापाघरस्येतादृशी मतिस्तदाशंकितापाधिपरिहारायादत्व

वड्लोंडालिः सर्वज्ञमानानान्तूतदृष्टनिर्वीजत्वाधिवक्तृत्वसर्वत्रपातसंभवाशात दृवकृपाधर्इनिरूपणात्प्रमाणकत्वाद्यलिंगानि गिनाः सं

वंधाविनाप्रावाप्याप्तिरिति वाच्यं तर्हि तिष्ठिते नन्तु तथापि समातिशयत्वेन नावरूपत्वप्रयोजकं निरतिशयस्याप्याकाशादर्भावरूपत्वात्

नसपक्षैकदेशाद्वृत्तेरपिणाप्रकत्वारश्च सवत्वादिवद्रासातिशयस्यापि लावत्वान्मध्यपरमाण्वाद्यापि समातिशयत्वापातस्व स्मास्सिद्धं सातिशयत्वेन नावरूपत्वं किं वा नमविशेषगुणत्वं तुल्यत्वात्सुपरमाणामावतोनुवाणाः कथं ममसन्नमतिष्ठनापत्तयेतानदेवालोकमावरूपत्वं प्रमा

ष्पद्वेष्टपातिदिशनिएवं स्थितहत्यादिना। यद्यपि ता केना वरूपं सुखमानंदशब्दार्थः। तथापिवेदन्यथात्वं दुःखाभावविषयत्वं सुखशब्दस्य

नविषयतिवाधकमन्तज्ञावान्तथा हिलोकककार्यदुःखमंतितं यसुखं दृष्टं ब्रह्मण्येपि तत्रत्थेवेसदुःखाभावर्थेलप्रसंगा। मादृष्टेतिवोदयातिवा

क्वकास्यथालमिति। परिहरतिनतदानिरूपणादितिअयंभावः। कार्यत्वेतावत्सुखदुःखनप्रमाणमस्तिसाधनोपादानानुपपत्तिः प्रमाण

८

सिति चेन्न । निष्प्रत्यूर्थ [illegible] । कल्पप्रतिहत्पात्र । प्रकारकव्याप्यपारवशान्वतद्वा व्यवसदाव छानप्रसंग । अप्रकाम्यापच्छापितांन: करणव्यति
पिशाबत्प्रतिविधंसावश्या । निष्प्रत्यक्रो रंगी आरन्नवथ्यंजकापना मप्रतिविवच्छितिरापिकाविशतत्प्रच्छता विचित्र्या । दवचमातिशयत्वप्रतीक
पपत्तो सापिनकार्यत्वं गमयति । सुखं कार्यं तु विशेषगुणत्वाच्छद्ववृदिति चेन्न । सिद्धत्वाद्वितानंतावच्छन्मेहमिति प्रतिभा । सामुगुणत्वप्रमा
णादृष्टा दोषाजितात्मवांना । पिसुखंगुणः पदार्थपंचकव्यतिरिक्तत्वे सति द्रव्यपरतंत्रत्वाद्रूपादिवदिति प्रयोगोपि गमा । सुखत्वमिद्धः । साध
पिष्यतिद्यामन सुखंदं पारतंत्र्यप्रतिज्ञातच्छ्या सुख्य सुखविषयत्व नापपत्तेर्व्यधिकरणा सिद्धश्च किंच कल्पितकार्यत्वादिसाधनेसाधारण
कार्यत्वादिसाधनेवा । सिद्धसाधनं वा सुखकार्यत्वादिसाधनेसाध्यविकल्यंतस्मात्कार्यत्वप्रमाणाभावात् सुखंमज्ञातमित्यादि प्रतिपास
घ्यघटाकाशजन्मादिप्रतिपादनवच्छ्रोत्रात्या [illegible] सुखस्यकार्यत्वं न लोकेपि सिद्धं । यद्दुःखसंभिन्नत्वं सुक्तौ तदपि न नलिप्यते लो
कदुःखेन बाह्यत्यादिश्रुतेः तस्माद्बाधकानिरूपणात्र ब्रह्मण्येपि नावत्रूपत्वानंद इति । बाधकांतरं शंकते ब्रह्मात्मनाव स्वादि न

५

रागनिबंधनप्रवृत्तिरनर्थफलमिति न्यायात्ः किंतु यद्रागनिबंधनतायाश्च फलप्रवृत्तिः सा तस्याश्रयः। हेतुर्भवति किंचित्तु विषयभोगावरत्वमेवानर्थ
फललेशप्रयोजकं तथा च ब्रह्मानंदरागात्प्रवृत्तिरपि तस्याश्रयहेतुर्भवति न संसारायप्रकृतसंसारविरोधित्वमेव मुमुक्षुरागस्येति परिहरति
शिवमिति। ननु ब्रह्मानंदस्य परमलेशमात्राणामावायुरमानंदकामोपि सात्त्विक एव सुखविशेषे प्रवर्त्तत इत्याशंक्याह परमादीति तादृशस्य
ववेल्पतः। अस्मान्नतस्य प्रष्टार्थः। ननु प्रमातारथमात्मेत्तरनात्मत्वसाधनचतुष्टयसंपन्नोऽधिकारी विशेषस्तथाहि नित्यानित्यवस्तुविवेकस्तावन्न स
भवति तत्कारणाभावात् वैराग्यादिकमपि सर्वथा तात्कालिकत्वविहृष्टमीवघ्ये सर्वस्यापीति सर्वेषामधिकारप्रसंगः। अथ निरधिकारस्य मोक्ष
शास्त्रस्य वैयर्थ्यप्रसंगाद्विशिष्टाधिकारिलाभः न सर्वाधिकारित्वलक्षणं चान्नत्वाद्धलादृशा एव वेति साधनचतुष्टयसंपन्न एवाधिकारी मोक्षशा
स्त्रे निष्प्रतीतेन सर्वाधिकारं मोक्षशास्त्रं रागाद्याक्षिप्तविजस्य मोक्षशास्त्रप्रवृत्त्यनुपपत्तेस्तथा च ज्ञातोत ... इह कर्मार्जित इत्यादिना नित्य
नित्यवस्तुविवेको दर्शितः परीक्ष्य लोकानिति वैराग्यमुमुक्षुत्वं शांतो दांत इति शमादयो दर्शिताः। सर्वत्र च फलमुमुक्षुत्वं। कामान्नं संपादनद्वार

वे॰टी॰

णां मुमुक्षोरधिकारप्रदर्शनार्थं ॥ तत्र नित्यानित्यवस्तुविवेके नाम मनुष्यानंदादारभ्य ब्रह्मलोकपर्यंतानंदानां मनुष्यत्वादिस्थावरपर्यंता
नर्थरूपाणां साधनोपकरणानां तदाधारस्य चतुर्दशभुवनसहितानां सावयवत्वविनाशित्वादिहेतुना कार्यत्वावधारणपूर्वकमनित्यत्वज्ञानं का
र्यस्य कारणत्वानुपपत्तेरविनाशित्वं निरवयवं नित्यमेकं कारणमस्तीति नित्यानित्यवस्तुविषयं विवेकज्ञानं इहामुत्रार्थफलभोगविरागो नाम म
नुष्यत्वादिस्थावरांतानर्थभूतस्य यतस्तस्य विरक्तत्वात्तदादिब्रह्मलोकांतेषानंदप्रदस्य नित्यत्वारंभार्थस्य यज्ञानुष्ठानजनितापापसं
भेदाद्भोगास्थिभकार्यादिव्यापारजनितदुःखमिश्रत्वाद्धियोगान्तरकालं दुःखहेतुत्वात्परिच्छिन्नत्वाद्दुःखप्रायत्वान्नारकदुःखव

६

त्तदर्थप्रेथिलयोगानस्वतीति ॥ श्रवणपूर्वकं वर्तमानशरीरस्थितिहेतुभूतप्रतिषिद्धान्नपानादिव्यतिरिक्तविषयप्रवृत्तिकारणेंद्रियादि
ग्रहनिश्चलस्थैर्या विक्षेपशमो नामांतःकरणव्यापाराणां प्रतिषिद्धानामप्रतिषिद्धानामपि लौकिकानां श्रवणाधिकारनिष्पत्त्यनुपयो
गिनां निःफलत्वावधारणपूर्वकं परित्यागो दम इति बाह्यकरणव्यापाराणामुक्तलक्षणानां परित्यागउपरतिरिति विवेकाख्याः ॥ देवका

मामावा काम्यकर्माधिकारनिवृत्तोपरिशेषान्नित्यानां कर्मणां विधितः प्राप्तानां सत्त्वशुद्धिद्वारेण विविदिषाफलसिद्धौ त्व
प्रयोजनत्वस्य विषाणयेव विधित एव परित्यागः तितिक्षुत्वं नाम शीतोष्णादिद्वंद्वानां सहाधिकारनिवृत्त्यापयत्नजीवनत्विच्छेदद्वे
नुव्यातिरिक्तानां सहिष्णुता । समाधानं नाम श्रुतप्रकारेण सर्वव्यापतो परमेश्वरात्मप्रविष्टभावबलपाममनाराधविधिसितश्रवणा
दिविषयमनस्कारप्रतिकूलानि द्रालस्यादिविरोधेन वेतसावस्थानं प्रत्येतैः सर्वैः संपन्नत्वं शमदमादिसाधनसंपत् विद्यमानयदार्थेप
श्रुत्वा प्रथकृष्ण्देवहारकार्योपरोधकौबंधः यथा वसादीनां पाशाद्विश्लिष्टियोग मोक्षः । एवमात्मा यद्विष्टेह दृश्यपतिरिक्तस
त्यज्ञानस्य भावग्रहस्य भाव व्यवहारकार्यप्रतिबंधकाध्यात्माधिभूताधिदैवतात्मकोबंधः तस्य समनियनकस्य निवृत्तिर्मोक्षः तद्वि
षयेच्छा मुमुक्षुता तज्ज्ञावा मुमुक्षुत्वं तथा हि शिष्याधिकारि संपत्वान्सर्वाधिकारं मोक्षशास्त्रमिति भावः किंच स्थूलार्थविषयमयिता
वच्छास्त्रं न सर्वाधिकारं न हि चिकित्साज्ञानकामा व्याकरणे प्रवर्तते नापि मायुर्वेदज्ञानार्थी चिकित्साशास्त्रे किमंग पुनरिदमतिसूक्ष्मार्थं

प्र॰टी॰

विषयं न सर्वाधिकारमित्यादि विद्याहान... [illegible] ...मोक्षशास्त्रस्य विशिष्टाधिकारिमत्वं तस्य वध्यकामितमाद्यमाधात एवं प्रहृत्तिः प्रा
त्तद्धसंसारप्रवृत्तिर्विनिवृत्तिश्च नोरवलु शि... [illegible] ...पादश्री भद्रहनमुपसर्पतीति तत्त्वज्ञानात्तिनावरूपानंदाभ्युपगमपि न संसारप्रसंगाभाव
यकइतिश्चेपाद्वा दोषं परिहृत्य परमतापि प्रसंजयितुं पराक्रमनुवदति पक्षेवमपीति कथमित्यथ तावत्कथं कथं चाम्दर्शनाद्धिति
रितिसंबोधरहितः स्वपरपदार्थस्यानभिज्ञ इत्यर्थः यथादर्शनस्रज्ञानं यथास्थितं यथदर्शी हर्थः विमता प्रवृत्तिः संसारबीजं द्व
षनिबंधनप्रवृत्तित्वात्सद्ब्राह्मणहननादिप्रवृत्तिवदित्यस्मिन्केवलसिद्धिशंकातन तत्र द्वेषादिति बध्यदार्थसाधर्म्यविधर्म्यपरिज्ञाव
नाजनितसंसारानित्यत्वादिज्ञानजन्यद्वेषाः मिथ्याज्ञानहेतुकानिष्टसाधनविषयकद्वेष इति विशेषणात्तास्मिद्धाहेतुरित्यर्थः
रागनिबंधनत्वं प्रवृत्तित्वादित्यप्यसिद्धा एव तर्हि हेतुरित्याद्यस्त्राप्यतर्हीतिहिरण्यगर्भपर्यंतकर्मफलानंदस्यानित्यत्वादिदा
षदर्शनं परमार्थदर्शनं तन्निदानं कारणं यस्या तत्परमानंदेच्छया प्रवृत्तिरित्यर्थः रागादेव प्रवृत्तिः फलं वर्तितत्यारेक्यादि

७

त्यां शंक्याह न ह्यविद्यामात्रमिति तस्यानात्मसारि लोष्टसाधनविषया। वाता वृत्तिः स्थिता मिथ्याज्ञानहेतुकाः सैव वाता वृत्ती रागाद्य
र्थः। रागस्य मिथ्याज्ञानहेतुकत्वमासोक्त्या द्रढयति अत एवेति अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशा इत्यभिधाय पश्चिहितम
विद्या क्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणामिति। अस्य सूत्रस्यार्थमर्थः संक्षेपतः अविद्या क्षेत्रं प्रसवभूमिरुत्तरेषामस्मिता
दीनां प्रसुप्ताश्च तेन तनवश्चत्ते विच्छिन्नाश्च तत उदाराश्च तेषामिति विग्रहः तत्र प्रसुप्तिर्नाम चेतसि शक्तिमात्रप्रतिष्ठानां बीजभावोपगमः प्रसंख्यानवता
ह्रदग्धक्लेशबीजस्य संमुखीभूतेपि विषये नैषामभिव्यक्तिरस्ति दग्धबीजानां प्रबोधकमन्तरेण मुख्यात प्रतिपक्षभावनातापहता हि
क्लेशाः प्रबलवासनावंति तत्र विच्छिद्य तेन तेनात्मना समुदाचरंतीति विच्छिन्नाः यथा रागकाले क्रोधाद्यदर्शनात् विषये यत्र लब्ध
वृत्तिः सदयं सर्व एवामी क्लेशा अविद्याभेदा एव विपर्ययकाले एवोपलंभादिति एते पांचस्वरूपमुक्तं अनित्याशुचिदुःखानात्म
स्वनित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या ... नाप्रमाणः पिंडवत्संक्षेपस्वभावा सा स्मिता सुखसाधनालोभो रागः दुःख

अ॰टी॰

तस्माद्यतजिज्ञासार्हं च परं स्वप्यात्मा श्री मानंदभूरूपामसमिति सो भिन्नविशेष इति यस्माज्ञानानिर्वंधनप्रवृत्तित्वादिति पश्चात्सिद्धत्वाज्ञाद
रूपानंदाच्छपरा मे पिन संसारमेत् तस्मादि क्रपपरे हारः एवमानंदपदं व्याख्याय आत्मानमिति द्वितीयपदं व्याख्यातुमुपापातति को का त्व
तिब्रह्मेति वति किंवानंदरूपप्रत्यगात्माभिन्नत्वाद्यायं परमात्मानंदस्वभावः क्वातालद इत्यत आह तत्त्वमसीति प्रत्यगात्माभिन्नो वि
परमात्मा अनानंदस्वभावा पि वि... यथा शुद्धविंबादि नप्रपिप्रातिविंबं न शुद्धं तत्राह न खल्वानंदात्मनः इति एकत्वेया नंदरूपत्वा
न्नानंदरूपत्वविरोधात्प्रतिबिंबमपि चरूपण शुद्धमेवा शुद्धिरूपाधिगता तमादवाचन्नाम इति भावः। ननु जीवस्यानंदात्मक
त्वे सिद्धे सति दं सर्वं सिध्यति तदेव न सिद्धमित्याशंक्याह जीवश्चेत्यादिना। ननु किमिदानंदात्मत्वं साध्यते किं वा व्यक्त्य लिंग इ
तिवा अप्रत्ये ननु न प्रतिज्ञा विकल्पमर्ह इति जातिमात्रत्वात्तथा वाक्येसाध्यस्य विधर्म्यो अप्यामवधारित तदर्थे जातिज्ञानमवलंव्य प्रत्यवच्छानं
जातिरिति न प्रतिज्ञार्थस्य संभावना यातः अपि चाऽपेक्षितत्वात् एतदुक्तं संभावितः प्रतिज्ञायां पक्षसाध्यन हेतुनानन्तस्याह शुभिस्याणु

८

त्पद्यन्नेव प्राह नन्विति । तत्र न तावदाद्यो जातिव्यक्त्यादेरन्यस्य पामानस्य पाक्षिमकार्यत्वगुणत्वाप्यांश्चाव्या । तव्यवस्था लेदएवमादय तेनव
कार्यत्वगुणत्वसुखत्वाद्यतिप्रसंगो बाध्यश्चापि किं च यत्र्यैकरसं वेतन्यात्मकं सुखं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिसिद्धं कथं तेप्रतिसिद्धवद्या
मान्यविशेषणतावच्छेदकीकृत्य विकल्पकलंका वाले यावकाल्पते न त्वात्मसिद्धालोक जातिश्च क्षिप्तावः दुःखसुखं मित्रसुखं कलत्रसुखमित्ये
काकारप्रत्ययमात्रादुक्तौ मानमित्यादित्वन्न निरुपाधिव्याप्तिभेदासिद्धेरेकाकारप्रत्ययमर्शछ्योकाशादाविवभ्य । लोकानिबंधनत्त्वेनाप्प
पपत्तेरितनथाघटकाशामठाकाशइत्यादौ एकाकारप्रत्ययमर्शाज्ज्ञातिवाक्यादिप्रावप्रसंगात्राह यथा क्वचिदुपमानेयनदिनादिव दका
कारप्रामर्शो व्यक्त्योपाधिनिबंधनत्वादित्तिवेद्यत तस्य ह्यपि व्यक्तौ किमान यथामनुमानं विमतं सुखं धुतातो द्वितीयं स्वव्छेदकापरा
मान्तरप्रकाशमानत्वेदवाद्यदेवं तदेवं यथाकाशं तवेदं ततद्य थेति तस्मात्सुखत्वं यत्पृथक्पदे घसाध्यमानत्वात्समवप्यवपति
ज्ञार्थत्वे नु तथापि परमश्रीतिविषयत्वे प्रमाणमाभावादसिद्धो हेतुरित्याशंक्याह न वाय मासि द्धः ह त्यादिना न केवलं त्वाक्कांतुमव पप

माणमात्मनः प्रीतिविषयत्वं तथापि निरुपाधि। शेषत्वेनानुकूलत्वादनुपादानादनुपपत्तिरित्याह कथमपरथेति निरानंदार्थिलोकिकाः पु
त्रादिकमुपाददते न तत्त्वात्मार्थतां तानात्मा प्रीतिगोचरइत्याशंक्याह नन्वात्मनः आनंदमपीति सुखात्मकत्वात् पश्चात् पितृविषयविशेषसंपर्क
जनितात्मसुखस्याभिव्यंजकत्वेन तच्छायानुकारिणी॥ प्रीतिशब्दपर्यायावेताविति लौकिकानंदस्य तात्पर्यमपि न स्वरूपतः प्रार्थ्यं
ते किंतु स्वशेषत्वेन तथा स्वसंबंधाभावेषु स्वरूपतः विशेषाभावान्न परानंदापरविशेषः प्रसज्यते यदानंदस्यात्म
शेषत्वेनैव प्रियत्वं तदा किं वक्तव्यं तत्साधने पुत्रादौ तस्मात्सर्वस्यात्मार्थतयैव प्रियत्वादात्मनः पुनरनन्यशेषत्वान्निरतिशयप्रीत्या
स्पदत्वं सिद्धं उक्तेऽर्थे श्रुतिं प्रमाणयति भवति वा इति ननु श्रुत्यात्मार्थत्वेन सर्वस्य प्रियत्वमुक्तं न त्वात्मनो निरतिशयं प्रियत्वं तत्रा
स्य स्वयदर्थमिति एवं स्वरूपासिद्धिं परिहृत्याप्रयोजकत्वं शंकते तन्नवस्थेत्वेवमित्यादिना परमानंदस्वरूपत्वादात्मनः परमप्रीतिगोच
रत्वं भवतस्यात्तत्कारणादिवादितिविपक्षबाधकं वक्तुं परिशेषमारभते तुष्यते न तावदित्यादिना आत्मनः प्रियत्वं दुःखत्वं तत्प्रा

लेनोपेक्षणीयत्वेन दुःखाभाववत्सुखसाधनतया वा माभूत्तथापि सुखत्वमात्रेणानवच्छिन्नतोऽस्य परमानंदस्वप्रकाशत्वमित्यर्थः
कस्याः सुखगोचराच्च प्रेम्ण इति लौकिकसुखविषयात्प्रेम्णः सकाशादयमतिशय्यापतः प्रेमास्पदसुखाधिक्यव्याप्तेर्दृश्यत
सार्वभौमादिस्थानेष्विति यत्ता गता निरतिशयप्रेमास्पदत्वमात्मनि प्रेमानतिशयानंदरूपतामिवात्मन्येव प्रमातमानवकल्पत इत्यभि
प्रेत्यर्थाभिप्रायः कथमात्मविषयस्य प्रेम्णो निरतिशयत्वमित्यतो विशिनष्टि सकललौकिकसुखप्रेमातिशायीति सकललौकि
कं लौकिकसुखप्रेमातिशयं प्रेमातिशेते इति कथमवगम्यते इति तत्राह सर्वस्य सोपाधिकत्वादात्मविषयस्य च प्रेम्णो निरुपाधिकत्वा
दित्यर्थः आत्मा वा कथमनतिशयानंदरूप इत्यत आह सर्वानंदातिशायित्वेनातिसर्वानानंदानतिशेत इति तथोक्तस्य
वक्ष्येनन कोऽप्यानंद आत्मनः तद्दृष्टेरर्थः एतदुक्तं भवति यत्र यत्र सातिशयः प्रेमा तत्र तत्र सुखातिशयो दृष्ट आत्मनि
निरतिशयोऽयं प्रेमा निरतिशयानंदघनमावबोधयत इति ननु दुःखाच्छेदमपेक्षमाणः कश्चित्तु प्रयतते स्त्रियत्वं

वृ.श्री.

ज्ञातज्ञातव्यरां श्रवणमननेनानतिशयानंदप्रसंगात्तदपि ऋषिमनुष्येषु समाधिकं नहि कश्चिदपि ऋयं दुःखं संसहते इत्यात्म
नः प्रियत्वादेव तत्सुखस्य महत्त्वमानाग्रहिअंतरइति संता शृण्वंतदत्त्वमित्यारभ्य किं च जीवात्स्यतत्प्रश्नोत्तरतस्य स्वार्थजीवस्य प
रमात्मनोऽभिन्नत्वाच्छ्रेयस्त्वधर्मश्रवणात् तत्त्वाद्यायहितकृत् धर्मश्रोत्रसमताऽभिन्नश्च हिनमिवदसुना दिसप्रच्याच्छ्रवहारिकालद
साधनेनसिद्धसाधनं पारमार्थिकत्वेदसाधनेश्रयमात्मब्रह्मसत्यादिश्रुतिविरुद्धकार्यबोधकपापदिष्टं संप्रति विवादिषु नैक
तिकत्वं वाक्यमित्याने प्रत्यक्षमाशंक्याह किं च जीवाः परमात्मन इति न सन्त्रमानं ते श्रुत्यनुग्राहकतर्कविशेषः इत्यज्ञो व्यक्ति
कृष्णत्रुपर्णेत्याद्याभेदप्रबोधयति तत्त्वमस्यादिवाक्यविद्यासिद्धाभेदश्च वादेनाभेद एव तात्पर्यत्रिवक्तृत्रयाथेश्च
वाग्रद्वितीयाद्वितीयमित्यादिप्रमाणसिद्धत्वात् कृतार्थतामित्याद्येनादृष्टपुरुषो देवतामुपास्ते इति भेदनाद्यभेदतात्पर्यभावान्नश्रु
तिविरोधः ननु यद्यपि श्रुत्यादिभेदे जीवात्तथापि परस्परं विलक्षणत्वप्रभावात् एवेति प्राचीनाक्षेपमाशंक्याह परस्परं चेति एतं च्छ्रेयः

कश्चिद्यथा प्रमर्थः विमतं सर्वं स्वरूपविवादाध्यवसायेवस्तुग्रहणसाधनं स्वकार्याद्यदेवं तदेवं यथा प्रयत्नावाध्यविवादपदं तथा चेदं तत
स्त्वपीति विमतं सर्वं स्वमनेन्द्रियमविवादस्पदस्वरूपग्रहणसौ ख्यं स्वमनेन्द्रियबाध्य यदेवं तदेवं यथा प्रयत्नावाध्यविवादास्पदं स्वमनेन्द्रियमि
त्यादिप्रयोगाः कृत्याभिति नाप्रतत्त्वतः कर्मोपार्जितत्वमुपाधिरिति वाच्यं तिमन्यथानन्तरोगायत्नत्वाभिन्द्रियत्वं वाक्षत्वाक्षकलेदनिम्नाश्रये
वतोगसाधनं चैतन्नविध्यतीति विपाद्यवाधकाभावाद्धायाजनक इत्याशंक्याह विपर्ययाहिति अयमाशयोऽनन्तावद्यमात्मा गसकलशरीर
व्यापिवेदनानुमेयानानुपपत्तिः प्रसंगान्नापि मध्यमपरिमाणो नित्यत्वप्रसंगश्चलाघवाद्यासौ शोभाध्यापकात्मकपयत्राकाशवत्सर्वगत
श्चनित्य इति शंकाः तच्च सर्वविकापरस्याविप्रमतः पादिविकल्पत्वतिकल्पयत्यधावेकभितिन्यायायात्राने वैकेनसर्वेषां प्राप्नयनत्वाद्यपप
त्तिवाधकवात्मनिमेदकल्पनेगौरवमवबाधकं यथा वा धास्येकालवपि कर्णशष्कुलीमध्याद्दिष्टाफलं ताप्रपलं स्वयं वस्तु यथा वा दिशापक
षेऽपि प्राप्याद्विधयस्था द्व्यस्मयोगाप्याधिकाभेदादेव यथावाकालस्येकत्वेऽपि मुहूर्तयामाहोरात्रिदिवसस्थावान्यथा तात्मभेदव्याहता

१ ॥ प्रकंपेयत्तत्वापि किंचिद्दुःखं सादित्याविष्यतातिनन्नसर्वशरीरेष्वात्मनएकत्वेनुसंधानेनभवितव्यंनचोपलभ्यतेततोभिन्नाःप्रत्यात्मश
रीरमात्मानइत्याशंक्याहअनुसंधानंत्विति एकस्यजीवांतरगतवेदनानुसंधानमौपाधिकमदृष्टवशात्तापपन्नंनविष्यातितनतच्छाप्र
वणादुपाधकंयथैकस्मिन्शरीरेशताकुरेकालपिशिरावच्छिन्नात्मप्रदेशगतवेदनानुसंधानंपादावच्छिन्नात्मप्रदेशस्थानभवतिवि
शिष्टानांभिन्नत्वात्तद्वदित्यर्थःननुयथैकस्मिन्शरीरेस्वस्वरूपाश्रयैकत्वाद्दामावेदनाशिरसिमावेदनेत्यनुसंधानंदृश्यतेतथेह
पिविशिष्टानामनुसंधानानांवापिस्वरूपवादकंतद्धेतुसंधानेनभवितव्यमेवास्मवस्वरूपस्यानुसंधानंसर्वस्मादितिवाच्यंब्रह्मणइतिवि
तर्हियथापादतलेलग्नसंकंवटकस्फोटनाधकस्यापाराहष्टत्वात्तथेहापिदेवदत्तवेदनापरिहारायप्रयत्नदेवदत्ताशरीरारोपणप्रवृत्तिप्रसं
कार्यस्यादित्याशंक्याहपरमेश्वरस्यत्विति एकस्मिंच्छरीरेस्वरूपस्यानुसंधानमेतदीकदाचित्काभोगार्थवेदनापरिहारप्रयत्नः परमे
श्वरस्यसर्वाधिष्ठातृत्वात्कवानवेदनापरिहारायप्रवृत्तिसांकर्यमित्यर्थः ननुईश्वरस्यसर्वात्मत्वात्शरीराणामेकाधिकदिनागायतनानीति

२२

प्रतिज्ञातं किमिदमुच्यते नेकस्यात्मसंधातुर्लोनामीतिनायं दोषस्तत्रापि बुद्धवेडुः बोदि द्धिन्नापि विशिष्टप्रोक्तं स्वरूपेकस्यैव
प्रसाधनात्मस्यचाविक्रियत्वात्मेस्कलात्तथा चश्रुतिरेको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा। कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवा
सः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेति सर्वभूतान्तरात्मनः साक्षित्वं केवलं दर्शयति ननु विशुद्धमिदं प्रोक्तं स्वरूपं नवतत्प्राक्तनवतीति
नित्यवदातं शुद्धस्वरूपाणामपि प्रतिबिंबानां रूपाणां दोषमलीमसत्वं दृ लोकब्रह्मस्वरूपाणामपि जीवानामेतत्कारणोपाधेरला
कलत्वं भाविष्यतीति यदापि विशिष्टद्वाराश्च स्वरूपस्यैव लाग इतिमतं तदापि दोषः एकशरीरसमाश्रितत्वेनेकस्य नाधिष्ठेयत्वेन वकर
णापार्थिप्रत्येकान्यत्र तद्दशावाह्यनाघनेककलिंगस्तेनतिविशिष्टद्वारकस्पति नियतानेककर्मत्वाच्च न सांकर्यप्रसंगः। इदानीं प्रतिनाम
मानतो कृलिदस्यतालिकांशपराकारा तिकिंचेत्याह नन्वच शरीरसमवेतश्चेष्टासमानचेष्टां तद्दर्शनात्परशरीरेप्ययतिलातव
दत्तमीयतत्सवात्तुमीयमानो नाम्हमित्यनुमीयते कर्थं यथा मतथा नात्मुमीयते तदानिरात्मकानि देहान्तराणि स्युः। यद्यनुमानसंदे

टी

दिग्राहकतया तानुमीयते न त्वप्यग्राहकत्वमपि तेनानुमातुं शक्यते वेष्टायत्त्रा लमनात्रलिंगत्वेन विपरीतानुमापकत्वाद्यप्योनादयस्य लद्वो
नुमीयते तेन लेदःश्रुमानस्यापासीनत्वान्नवानुमयुत्वादेवलेदोदस्यतिरिक्तानुमानादेव्यसिवाराव नत्वनुमानेन प्रतियोगिसिद्धि
प्रत्यक्षएवततोलदःतथा वेदे पिरानवयामान्नविरोधइत्याहनवाक्ष्मादितिपरशरीमनस्थामनःपरप्रत्यक्षत्वेनाप्रिप्रत्यक्षाप्रत्य
क्षोस्तु गाधर्म्मस्यवप्रत्यक्षत्वं नोपपद्यत इत्यक्षमिवानीप्रत्यक्षत्वमंगीकृत्याह तूपपत्तोवेतिप्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वमधर्मस्यापिलेदस्यप्रत्यक्ष
त्वोपपत्तावपि कृतानुमानाप्रतिपक्षत्वान्नविरोधःप्रकृतावितिधर्मत्वमेवकुतःसार्वकालिकबाधाभावलक्षणोस्यतात्विकत्वप्र
त्पत्तीकात्तुमशक्यात्वाद्वर्तमानमंत्रप्रक्षपात्रग्राहकत्वात्प्रत्यक्षस्यएतदुक्तंभवतियदिप्रत्यक्षेणसार्वकालिकबाधवैधुर्यंनामतात्वि
कत्वमालक्ष्यग्राह्यततदानिबाधेनुमानस्यतद्विरोधाङ्गवेदप्रामाण्येनवस्तदस्तीतिननुप्रतीयमानमेवदपिकदाचिद्बाध
स्यात्तर्हि पलव्यनवाप्पलव्यतेनप्रक्षदशावोबलीयतइत्याशंक्याह नचकालोत्तरादित्वितीतिमतावत्तुपलं [illegible] त्रातदशावनिश्चया

१२

तिप्रसंगात् ॥ किंच योग्यत्वे सत्यनुपलंभात्तत्रघकालं तत्प्रत्यक्षवाद इदानीमनुपलब्धं योग्यं यत्पतयोग्यत्वे सत्यनुपलंभात् स्वतीप्रमाणेन
दृश्यार्वकालिकत्वाधारा वा तिष्ठीयतेत्यर्थः तस्मात्सत्यत्वे णाभावप्रमाणेन वा तात्त्विकाभावदाग्रहणोन्नतद्भिन्न इदमनुमानं ननु यदुक्तं वि
मृत्तानदृष्टपदार्थग्रहत्वं भेदग्रह इति प्राभाकराः स्वत्राहुः न च स्वरूपमावतिसाप्रसंख्या अथान्यत्वे सत्याकोदाहरकः प्रतियोगी स्वरूप
त्वेव भेदस्थैतमिरापत्वे प्रसत्वातहत्प्रत्यक्षं पश्यतीनहीत्यादिना अतोन्य निरायत्तं स्वरूपमुच्यतभेदस्तानियम नान्यस्याप्रदाः प्रतीय
ते ता निरुपाधिकविरुद्धधर्माक्रोतत्वान्न भेदस्वरूपयोरैक्यं नवतीत्यर्थः ॥ हेत्वंतरमाह ॥ किंवास्मिन्मत इति ॥ अतं तावत्प्रत्येकं पदं
सामान्याध्यासपक्षे तत्पृथागत्वादिदं ॥ विशेषणत्वानानार्थत्वं यथा वृंदादिपदं उपलक्षणत्वानानार्थत्वं यथा पाचकादिपदं ॥ नतावत्स्वरू
प भेदवादिवादेनं तेष्वर्थे इदानीमनुपाधिं शंकते इतरेतर इति योग्यस्य व्यवहारस्यैवैकः सत्वाप्यपाधिरिहापीत रत्नवापा वा
पाधिः ॥ ४ ॥ प्रमत्वा न भवति प्रत्यक्षाप्रत्यक्षसुधर्मितादृश्यभवनस्यातिप्रायात्वदिति चेत्तत्राप्तिसिद्धोहेतुः स्वरूपमेव भावानां भेदः ॥ ४६ ॥

अ०टी० नानिन्नपदस्य महत्त्विशिष्यतात्पर्यं॥ एवं तर्हि नाभिवृद्ध्याधिक वस्कच्छरूपं लिङ्गमित्यायातं तथा च सतीतरेतराभावस्य लिङ्गत्वे तद्य

श्च॥ समुद्रद्वाक्यधात्मस्वच्छयातिरिक्ताभ्यामितरेतराभाव एव लिङ्गं तत्र वा विपक्षाभावएवपरस्परा... तीतर्हेतराभावस्थ भाव

प्रथानातितत्तोलेकेकच्छवावनाप्येकत्र तरेतराभावाविनाकेषांश्चभावइति समीचीनं पक्ष तस्मादन्यभाव इतरेतराभावोपे

दृष्ट्यान्वयोपदेशत्वपताविलाभावती व्याप्तितथामतीत्यादिना॥ ननु गाहाशिर इति वरस्यभावाविनाभावादिविशेषणानिविशेष्य भाव

संबंधावनाप... वारिकोपविष्यत इत्याशंक्याह न वा वृत्ति। तस्मात्... लाभुपपत्तेः प्रत्यक्षाप्रत्यक्षगुणधर्मत्वं नासि

द्धमिति प्र... लाभुपपत्तेरिति सिद्धं ... मित्याह इति सर्वमसमंजसमिति॥ ॥ पूर्वं पक्षलिङ्गनिराकरणपरतया सत्यालिङ्गमिति पदं व्या

ख्यायदानीं सजातीयविजातीय... लिङ्गनिराकरणपरतयापि व्याचष्टे अथवेत्यादिना ननु यथेह धूमलिङ्ग

टोनाम्नाति... घटः ... तथा... निषिद्धमन्यत्राप्तीति न सर्वलिङ्गनिरासःसिद्धिरित्याशंक्याह नव

क्लाधिकरणस्मृतिः। सत्त्वलोऽस्य दर्शनस्याभ्यसीत्कामवाप्तिहितीयमिति प्रायुसत्वेः। सङ्कल्पएकमवधार्यते हि ततवृद्ध्यो व्रजायेति यतितस्य व
दाणपूर्वकत्वं ऊ४ पार्परिदर्शयत्यत्र तत्तान्यत्र नानाभूतस्य स्वजावाऽनुपपत्तेः। तत्र निषिद्धं कथमन्यत्र मन्वेशः। नो खलु स्वप्नावस्थुद्धनलाभहूणा
दिप्वपस्तइष्टरं लोकसिद्धमन्यत्रासी। तिनां क। तु तेन हनामाप्रीतिजगाकारणेमानालं निषिद्ध्यते नवस्तूणिनानाभूतं कार्यं नितत्सारद्व इति ध
कृतस्य ब्रह्मणः एघसमीपवर्तिनः सभाकर्या। किंवनतापरजगत्कारणसामान्यनानालव्या मिश्रस्थेकलानापितहि शोषपरमेश्वराय
नतम्पतिवेधाभ्रागीतस्मादपाप्यद्याति। पेधप्रसंगात्। किंच नत्यविशेषश्रुतिर्याकोपप्रसंगात्। यद्यातिपन्न हि तत्र पंचतत्वाशेषविलयपरत्व
मिवस्समाश्रयणीयं नत्तु पृथिव्यादेः कार्यत्वमसंगताऽयमानं श्रूपावा कथं प्रतिपाद्यते। धृताब्रह्मणः समस्तजगत्कारणतायाश्च शोषापनिष
त्प्रसिद्धत्वादित्यसंबद्धं। प्रेमाणोत्तरेणोपिसंगत्वपात्त्वात्। तथा हि पृथिव्यादिकं कार्यं सावयवत्वाद्यदेवं तदेवं यथा घटादि। सावयवत्व
मित्यप्रयोजकमिति चेन्न। नानाविकल्पानुपपत्तेस्तथा हि किं सिद्धमप्रयोजकत्वं नाम किं सपक्षैकदेशवृत्तित्वं आहोस्वित्साध्यफलकत्या प्र

न्य॰दी॰ पजीवकत्वं किंवा विपक्षवाधकत्वं ॥ नाद्यः ॥ तत्र नन्तत्वस्य सपादैकदेशवृत्तित्वेऽपि धूमादावपि सपक्षैकदेशवृत्तेरप्रयोजकत्वप्रसंगात् ॥ अथाशेष
सपक्षव्यापकहेतुसमव्याप्तव्यापकत्वात् प्रयोजकत्वं तदपि परिणामित्वव्यापकत्वस्य व्यापकस्य प्राप्य विनाशित्वेन प्रयोजकत्वात्
नच वादिना क्रियायां सावयवत्वं कार्यत्वं च व्यभिचरतीति वाच्यं तस्याः सावयवत्वेन निर्व्वक्तुमशक्यत्वात् यथा तथा अपि कार्यत्वप्रसंगात् अत्र
पक्षव्याप्यपजीवकत्वमप्रयोजकत्वमिति तदपि न साधु व्याहतत्वं परस्य पक्षव्यापिसाध्यव्याप्यपक्षत्वं हि परव्याप्यपधीनाव्याप्तिस्त्व ८
देवपरव्याप्यपजीवकत्वात् यथा सगगनं कदकत्वं न हि तद्व्याप्यमनेकपक्षेण वह्निनाव्यभिचारविशेषणतावच्छेदकत्वं तस्य कादाचित्कत्व
निरपेक्षस्यापि कार्यत्वेन व्याप्तत्वे निश्चिते पक्षेऽतिशंकाया अपवादः सावयवत्वं कार्यत्वात्मापकम् रूपं तद्व्याप्तिस्तथा यथा दृष्टपूर्वाकारत्वाव
च्छिन्नत्वस्य विरतसुपजातघ्यज्ञाणे विहारादेः कार्यत्वनिश्चयान्नस्यान्तर्बहिर्वापरत्वावच्छेदकत्वं तत्त्वेन कादाचित्कत्वं परिच्छेत्तुं पार्यते ॥ अथ विपक्षवा
धकस्य च प्रयोजकत्वं तदपि न दृष्टकार्यत्वाभावे सावयवत्वस्यैवाप्रयोजकत्वात् सावयवत्वं यथा घटादेः साध्यवत्त्वादेरप्य

उपवृत्तिसिद्धमिति नित्यविशेषविकल्पानवकाशः स्वस्थकार्यद्रव्यादिमध्यमपरिमाणवाद्यद्रव्यं यथा घटादि सिद्धवत्त्वित्यादर्महाभूतचतुष्टयस्य
कार्यत्वे तच्च महाभूतत्वादाकाशस्यापि तत्सिद्धमिति किं चाकाशो जापतत्गुणाश्रयत्वाद्यादिवंत द्रव्यं यथा घटादि । न चासिद्धं शब्दस्य गुणत्वं श
ब्दाद्यद्वयं साध्यादिंद्रियसंबंधेनोपलभ्यमानत्वात्सटवदित्यनुमानान्नरूपादिष्वनैकांता व्याप्यतालक्षणे संबंधान्यूनपरिमाणश ब्दगुणः
सामान्यवत्वात्स्पर्शवद्वत्ति वा ह्येकेंद्रियग्राह्यत्वाद्रूपादिवत् द्रव्यसंज्ञावितमानांतरेणाकाशादेः कार्यत्वे स्वीकृते तत एव श्रुत्यापि ब्रह्मणः
समस्तजगत्कारणत्वं ह्यापि तु भिद्यते ॥ ॥ सर्ववादीष्टापि प्रायमाह प्रतिषिद्धेति । प्रतिषिद्धं प्रमाणं येषां सप्रावीनस्य प्रत्यक्षादेः स्वसिद्धि
प्रासराखी नं प्रत्यक्षादि सापेक्षं यदा प्रमवाकं तत्कथं प्रत्यक्षादिगोचरत्वं तद्यमप्रवाध तत्र कथं विदित्यर्थः । स्वाकेन प्रदिद्धं तत्त्वार्थस्य तस
पेतापांता स्यर्था भावात्तत्परा तत्पर त्यातः विरोधवत्तस्य संबंधवदित्यर्थः । तथापि यद्यपि प्रत्यक्षादि सिद्धपदपदार्थतत्संबंधप्रमाणे दमागमवा
क्यस्तत्तात्तथापि प्रमितोल्लेखो नेदानिदं ना च सर्वबाधकत्वं यथा नायं सर्वदृत्या प्रवाक्य स्य प्रसक्त प्रति विधरूपतया प्रसंग कर्तृत्व प्रत्य

श्री॥ प्रमाणान्तरत्वेऽप्यपि तेनैव पाक्षस्मृतिपरत्वाद्बाधकत्वं तदुक्तं पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवदिति। पूर्वाबाधेन नोत्पत्तिरु
त्तरस्य हि सिध्यतीति वा। किंच प्रत्यक्षादेः पुरुषाश्रयतया संभावितविविधदोषत्वादागमवाक्यस्य चापौरुषेयतया निरस्तसमस्तदोषाशंकत्वा
द्बलीयस्त्वाद्बाधकत्वं युक्तमित्यर्थः। न चागमवाक्यानामद्वैते वृत्तिर्ज्ञातावपीय तदुपक्रमोपसंहारावेकरूप्याभ्यासापूर्वताफलार्थवादोप
पत्तिलक्षणैः षड्भिस्तात्पर्यलिंगाद्वितिवृत्तः। तथाहि छान्दोग्ये सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्यद्वैतप्रतिपादने नोपक्र
माद्वितदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसीत्यद्वैतप्रतिपादनेनैवोपसंहारः ततश्चैतदात्म्यमिदं सर्वमिति नवकृत्वोऽभ्यस्यते। प्रमाणा
न्तरानधिगतमेकसत्यज्ञानानन्दप्रत्यग्भूतब्रह्माद्वैतं प्रतिपाद्यते तरति शोकमात्मविदिति फलं वत्तमित्र व्याख्यातं सृष्ट्याद्यर्थवादश्चो
पादीयते। तज्ज्ञानाद्विमुक्तिश्च। एवं सर्वोपनिषत्सु तात्पर्यलिंगानि द्रष्टव्यानि। तात्पर्येण प्रमाणान्तरावितथाभिल्पप्रतीतार्थयाः स्वकल्पं शक्यातिरिक्तं॰
शाब्दधर्मस्यापि विधिं प्रधानबुद्धिफलत्वापि तत्रापि नार्थान्तरबुद्धिफलत्वमवान्तरतात्पर्यं यथा गार्हपत्यवाक्यस्य दर्शपौर्णमासबुद्धिक

१५

र्त्तव्यताफलत्वाविरोधेन गोदोहनस्य कर्त्तव्यताफलत्वं नित्यप्राधिकारे सिद्धं फलत्वं महातात्पर्यं यथा गोदोहनवाक्यस्य दर्शपूर्णमा
सबुद्धिफलत्वं पश्वार्थ समुदायोपानवाक्यानाम् अद्वितीयब्रह्मप्रतिपत्तिपरत्वां॥ नचैवंतात्पर्यभेदेनैवार्थभेदाद्वाक्यभेदस्स्यादितिकार्येष्वा
पिवाक्यस्यएकत्रैवभेदप्रयोजनभेदात्तात्पर्यभेदापत्तेस्तथा हि निधिकं मानेषष्ट्याग इति निधिज्ञ्यक्षत्राराम संबंधस्य नाद्वितीयेकालप
का मिश्रपरित्यागात्पत्नाप्रवृत्तिफलभेदात्तात्पर्यभेदोलोके एवं वेदेपि न चिन्तयात्तदन्यथावाक्यभेदप्रसंगात्तथा च वादिति॥ ॥पूर्वमागम
वष्टांतेनभेदज्ञानंतस्यतत्त्वांशप्रतिषिद्धेदानीमनुमानातापितसाधनंस्फुकरमित्याह अन्नाद्विनेतिविश्वस्यतात्विकत्वगतभेदशून्यत्व
मवाधाद्वैतश्रद्धेनाव्यातनत्वेकंप्रातिभासिकभेदायइत्यावाधायोगात्स्प्रतीतिपरा इत्यपनयायतात्विकग्रहणंदृष्टंगाधपेक्षयातात्विको
भेदोनाश्रीतिमिळ्वासाधनंस्यात्तत्रिवृत्यर्थंमात्रंश्रोतरितितन्तुविश्वाद्वैतसाधनप्रहक्रमसर्वस्यपदानिज्ञापात्क्पयमात्रंकथंतदकद
शंसाधनश्रस्यदृष्टांतवेनोपादानमित्याशंक्याह अत्रपक्षमुदायस्यसंदिग्धसाध्यतयेतिविश्वात्मनस्तात्विकत्वगतभेदभिन्नत्वंकि

कु.टी.

वानेति । नेयं तथा । यतिप्रकारान्तरस्यैवोपनयवादे ममाप्यतत्तथा । अस्मत्तं हि न तस्मात् घटोटाद्युपाधिकत्वेदं विहाय यद्गततालिकाभेद

श्रून्यत्वमेकव्यक्तित्वाद्युपाधादिर्यर्थः । तदुक्तं यत्र लौकिकपरीक्षकाणां मतिसाम्यं स दृष्टान्त इति । यथा पृथिव्या क्षित्यादिले विप्रति

पन्नं मीमांसकं प्रति तद्दकाद्देशाद्यजन्मविनाशवत्त्वेनोभयसंप्रतिपन्नैरितरस्यापि तथात्वदृष्टान्तावष्टंभेन पृथिव्यादिक्षित्यादि गगनादिकमा

दि वसाध्यते नैयायिकादिभिः । यथा वा महाभूतैकदेशस्य गगनस्यानित्यत्वेनोभयसंप्रतिपन्नदृष्टान्तावष्टंभात एव पृथिव्यादेरपि महा

भूतत्वेनैवानित्यत्वं साध्यते मीमांसकेनं प्रत्यहापि पृथिव्यादिष्वाकाशस्य नित्यत्वं ताविकमतं त्विकं [illegible] तेनांशेन पक्षत्वेपि यद्गतत्व

दृष्टान्ततानेन सपक्षत्वमिति भावः । इदानीं विपक्षबाधकतर्कमनुमानसहकारित्वेनोपन्यस्यति नेदस्यापि त्वित्यादिना । तत्र वंतेदं व

स्तु प्रष्टव्यः किमयं वस्तुनः स्वभाव उताभावः किं वा भावाभावस्वभावसमुच्चयात्मा [illegible] स्थिरच्छिन्नलक्षण इति दृष्टान्तस्वाख्यावष्टंभेन ता

ननु विशेषणविशेष्यभावेन ग्रहणानियमात्मा [illegible] तत्रैव तथापि परतंत्र एव वा स्वविषयं [illegible] विशेषणविशेष्यभावादि

१६

वास्तवपक्षे निरूपयितुं न शक्य इत्यभिप्रायाद्विशेषणविशेष्यभावज्ञानमिति चेन्न । विशेषणविशेष्यभावग्रहणेऽनवस्थाप्रसंगाद्वाभ्यंतर
ग्रहणानवस्थितेः तत्र हेतुमाह इंद्रियादाविति । इतरथेंद्रियग्रहणपूर्वको विशेषणविशेष्यभाव इत्याह तस्यावृत्ति विशेषणविशेष्यभावस्य
संबंधग्रहणपूर्वकत्वात् संबंधस्य च पतित्वाश्रयत्वेनेत्यागमात् अवश्यं प्रागेव तदा ग्राह्यः । इदानीं विशेषणविशेष्यभावस्य तद्ग्रह
णपूर्वकत्वं संबंधग्रहणपूर्वकत्वं साधारणं हेत्वंतरमाह । अनाकलितेत्यादिना । अगृहीतसंबंधयोरप्यभावसमवाययोः विशे
षणत्वं तु प्रक्रियामात्रमिलितं मन्यत्र इत्यत्र तद्ग्रहपूर्वक एव विशेषणविशेष्यभाव इत्याह । शिं विशेषणविशेष्यभावस्येति ।
एवं तावद्विशेषणविशेष्यभावस्याप्यद्ग्रहणपूर्वकत्वं संबंधपूर्वकत्वमुपपाद्यानवस्थादोषं स्फुटीकर्तुं बाधमुद्भावयति तदनुतरहीति
विशेषणविशेष्यभावग्रहणे हेतौ पूर्वपूर्वतद्ग्रहणस्यासिद्धौ तदसिद्धौ मौलिकतदसिद्धेर्मूलक्षतिरित्यर्थः । इतीयं पराक वा
तिष्ठताभावाभावसमुच्चयं तु नारीति । एकैकसंभावनावाममपूर्वको हि समुच्चयाभावग्रामादृष्टः सूक्ष्मेक्षणीत्याचनिकेकसंभावनत्य

दी.

र्थः॥ नन्वेकोऽकोपदो भूदिपदानीत्य समुच्चयः स्वीक्रियत इत्याशंक्याह । परस्परेति । न हि स्वघटस्य सावस्य घंसो युगपद्भूत । तस्मरत्यर्थः ॥
अथ भावाभावरूपयोरपि स्वभावाभावयोः कथं विरोधस्तत्राह । अविरोधे वेति । चतुर्थप्रकारं दूषयति । असमुच्चयामनापीति ।
कथमसंभव इत्याकांक्षायामाह स्वत्वेति परस्परविरुद्धयोः स्वभावाभावयोः समुच्चयाख्यः प्रकारो नाम प्रसंघितत्स्वरूपरहितः प्र
कारः स्वस्वभावाभावाभ्यां भावाभाववतीति द्रूपापत्तिर्न इति तृतीयकक्षिंशिस्वीत्याह । कथमयं तृतीयः स्यादिति स्वभावाभाववतीति स्वभावविल
क्षणं पंचमेकं रूपं तथा स्वभावाभावानभ्युपवतीत्य स्वभावविलक्षणं पंचमपरं तद्रूपं विलक्षणात्मा माध्यम समुच्चयात्मा प्रकारो स्तीति शंकते स्व
भावाभावत्वात्मिश्रमिति बोध्यं निरस्यति । बाधकाभावे न हेतुमाह । परस्परविरुद्धानामित्यादिना । परस्परविरुद्धानां भावाभावरूपाणां धर्माणां
यथा स्वभावाभावान्यवस्वभावाभावापि न भवतीति विरोधे समुच्चयविरोधस्तथा स्वभावानभ्युपवस्वभावाभावानन्यवतीति निषेधे पि विलक्षण
द्वय समुच्चयविरोधस्य गीर्वाणे देवैरप्यनिवारणाशायतः परस्परप्रतिषेधात्मनोरन्यतरनिषेधे न्यतरविधिरेव । यथा नित्यो न भवता

१७

त्यक्तेऽनित्य एवानित्यानन्तवतीत्यत्रापि नित्य एव परिशिष्यते न च स्वं तरं तथा हि अपि भावाभावविलक्षणेऽभावत्वाभावाभावविलक्षणे पंचता त्वाऽ
त्यक्तेऽनित्य एवानित्यानन्तवतीत्यत्रापि नित्य एव परिशिष्यते न च स्वं तरं तथा हि अपि भावाभावविलक्षणेऽभावत्वाभावाभावविलक्षणे पंचता त्वाऽ

तद्व्याप्यावैलक्षण्येऽपि सद्व्यापि विरुध्यत इति भावः। तर्हि वस्तुतः कोटिविनिर्मुक्तो लोदोनवाल्लिप्याशंक्याह एतेनेति विलक्षणे रूपम्

मुद्भ्याऽसंभवप्रदर्शनेनाकोटिवस्तुद्वयविनिर्मुक्तो लेशइत्यपि निरस्तं भवति वस्तुतः कोटिविनिर्मुक्तापि विलक्षणे वस्तुद्वयस्य परस्परविरुद्धस्य

समुच्चयस्तूपपत्तेरेवेत्यर्थः। यदि परस्परविरुद्धमपि विलक्षणे वस्तुद्वयात्मकमिदं लेदङ्गीक्रियते तर्हि विरुद्धोभयात्मतापि तद्वस्य प्रसक्ते

विलक्षणयोर्विधानप्रयासोऽव्यर्थः स्यात्तत्राह तमाह विरोधस्योपपत्ताविशेषादिति। उभयवृत्तिवस्तुकोभयात्मकत्वे तद्विलक्षणोऽभ्यव।ए

तदुक्तं भवति भावाभावाभावत्वसमुच्चयासमुच्चयलक्षणं च द्वयं वस्तुद्वयात्मकत्वमकथ्यविरोधादेवनाङ्गीक्रियते यदि विरुद्धमपि विलक्षणे

वस्तुद्वयात्मकत्वमङ्गीक्रियाऽपगम्यते तर्हि वस्तुतः कोट्यात्मकत्वमेवास्त्विति। न हि तथैवास्तु केनापि प्रकारेणाप्यवालोदोस्माकं सिमा

धयिति तत्राशंक्याह न भवतीति अनुपपत्तिमेव प्रकटयति यदि स्वविशेष्यादिना। यदि एकैककोटीनां निषेध्यते तदात्मकत्व नियमप एकैकको

वा०

द्यात्मकत्वनियमो यदि तावत्किं स्यात्तदा कथं कोटिमेलनं स्यात्। कोट्यात्मकत्वाच्चान्नकथं विप्रत एककोट्यात्मकत्वेनैककोट्यंतरात्मकत्वं संभाव्य

ते यथा तस्यैव कोटिरित्यर्थः। अथवा यद्येकैककोटिनोतिदात्मकत्वनियमे एकैकात्मकत्वनियमो वा स्याद्विकल्पः स्यात्तदा कथमेकं वस्तु उःको

द्यात्मकं स्यान्न कथं चित् किंतु परस्परव्याहतत्वात् कोटिवस्तुष्वप्यमवस्थादित्यर्थः। अनियमपक्षेऽस्मरणमेवेह। अनियममपि प्रतिपत्तिं दर्शयन्नेकैककोट्यात्म

कत्वनियमाभावे कोटीनां तदात्मकत्वनियमाभावेन वस्तुनः कोटयः संति निदर्श्यैकैकात्मकत्वं ह्येककाले कोटिवस्तुष्वप्यात्मकत्वं स्यादित्यर्थः।

अत्राभावं भावत्वाविसंवेदस्य वस्तुनो नेकांतत्वान्नानेदस्य वस्तुनः कोट्यात्मकत्वं विकल्पमर्हतीति तत्रापि प्रमाणं वाच्यं ननु प्रत्यक्षमेव प्रमाणं तं

थाहि प्रत्यक्षेण घटादेर्देशकालादिभेदेन सत्त्वमसत्त्वं च गृह्यते तादृशान्तरादेरसत्त्वमिति सदसदात्मकत्वसिद्धिः। अनुमानमपि विमतं सर्वमनेका

त्मकं प्रमेयत्वात् सामान्यविशेषवद्धर्मरूपवत्त्वं नरसिंहवदिति वा। आगमोऽप्याप्तानंताविदिह प्रत्यक्षलक्षणं प्रमाणं तत्स्वरूपप्रमेयवस्तुमात्रग्राहित्वा

त्परिछिन्नदेशादि[illegible]प्यसत्त्वं परिच्छिंद्यात् प्रत्यक्षं तदा न वस्तु प्रत्यक्षादनेकात्मकत्वं न वस्तुदर्शीति। ननु घटादेर्देशत्वेन प्राग्ण नित्यत्वं घटादिरूपण

१८

वानित्यत्वं स्यात। न। घटादेर्मृद्रूपताहिन्द्रदर्शिततानवाच्यम्। अन्वितया रस्तुवृत्त्या वृत्तयो रैक्यं संभाव्यते। कस्मान्निरीक्ष्यत एवं यथा प्रतिभासं से-
दः परमार्थतस्तन्न भिन्नो नाभिन्नो नापि भिन्नाभिन्नः किं त्वनिर्वचनीय एव कार्याकार इत्यस्मदुक्तम्। ततो मृद्रूपस्यानित्यत्वमेव घटादेरनित्य-
त्वमवार्थांतरत्वात्। यद्यनुमानमुपन्यस्तं तदपीन्द्रियव्यापारसमासादितबाधबाधविधुरीकृततत्तत्त्वयानप्रमाणपदवीं संपदमधिगच्छतीति। तथा
हि प्रत्यक्षेणैवतामुपलंभानामात्वांतावतां नियतामेव स्वरूपमुपलभ्यातमानियतमित्यपहासः। किं चानेकांतवादिनो नियमसिद्धत्वादे-
डीनां दस्मसंख्यायांवानेकांततान्यथाभ्युपगमहानिः। आशांतरध्यमत्वं तरशांतरितव्यापिन विवक्षितपदार्थानेकांतप्रसिद्धिः। किं च पदन-
कांतप्रसिद्धिरप्रमाणत्वादथ प्रामाण्यं स्यादभ्युपगममात्रसिद्धिः। तर्ह्यप्रामाण्यं स्यादभ्युपगममात्रदसिद्धिरिति व्याप्तं किं च दिगंबरैर्यद्व-
घटेतच्छोऽप्यभावाताताबोधमपि विषयमेतत्वे वक्ष्यति वारस्थ्वरभयात्। नोपलभ्यमानत्वं व्याहन्यत। किं तु विद्यादिवद्बोधत्वेन साघमपि स्याद्ध-
स्यायं दृष्टांतः। सामान्यविशेषपवादिनोपि साध्यविकलः। तथा हि सामान्यविशेषशब्दे न समवायातिरिक्तं द्रव्यत्वादिसामान्यमुक्तं तच्च सामान्य-

दी०

मेवाश्रयांतरारंभात्तत्रप्रत्ययस्यापि हेतुत्वादुपचारितो विशेषणाद्धनाप्रत्यतमत्साक्षादेकस्याभयरूपत्वादुपपन्नेयं विरुद्धोदाहरणं तदे
हेरंबस्नरसिंहवदितितदपिसाध्यविकलत्वान्नोदाहरणं तथाहि हेरंबो नाम नरावयवविर्गजावयवा विशिष्टः संपृक्तोयं कश्चिदवयवी तस्यैकत्वा
नेकरूपसंभवमवयवानामवयवरूपातिरिक्तमवयविरूपमकमवान्कोपलब्धप्रसंगात् इवयस्य रूपवत एव वान्कोपलब्धनियमाद्रूपिसंयो
गाद्वान्कोपलब्धायारपिप्रसंगात् एवं नरसिंहोपि द्रष्टव्यो न तत्र केवलस्य धर्मिणो नरत्वसिंहत्वयोर्विरोधेन कथं नरशब्देन सिंहशब्देन वाभिधी
यमानत्वात्तस्यावयवारब्धत्वेन तदुद्दवाच्यत्वोपपत्तेस्तथाहि नरावयवारब्धत्वेन नर इत्युच्यते सिंहावयवारब्धत्वेन सिंह इति नत्वनर्न रत्व
सिंहत्वधर्मविशाष्टैकत्रविरुद्धजातिशामावेशायोगादिति तस्मादेकस्यवस्तुनः पकरूपत्वानियमादिदं दृष्टांविरुद्धं तेनस्वतः। कोद्यामकत्व
मितिसूक्तं॥ ॥इदानीं सामान्यापादनाभिप्रायेण शंकते सदसद्विलक्षणतादीतियथा विलक्षणैकरूपाणां समुच्चयविरोधस्त्वेवंतुः का हि वि
निर्णुक्ताप्रदेशी क्रियते तथा जडस्य सदसद्विलक्षणोपालक्षणमापि तवनोपपद्यते। परस्परविरुद्धानां सदसत्त्वादीनां विलक्षणेप समुच्चय

१९

विरोधाविशेषादित्यर्थः सत्यमित्यादि स्पष्टार्थः पूर्वं प्रमाणादिविकल्पासहत्वादृश्यतानिकल्पांशः खंडितः इदानीमितरेतराश्रयप्र
संगतः प्रतिबंधांशानवप्रतिषेधति किं वा प्रमादिदं स्विन्नरीत्यादिना। एतानेव मपाश्नमिसृतः आह तत्र अस्मादिति पंचमी निर्दिष्टा
वधेः प्रतियोगीत्युक्तमिति निर्दिष्टमवधिमद्रूपं धर्मिरूपं तस्यामवच्छिन्नो विशिष्ट इत्यर्थः। ततः किमित्यत आह विशेषणेति तयोर्वि
शिष्टविशेषणप्रतिभासयोः कार्यकारणभावनियमाद्धर्मिप्रतियोगिलक्षणाविशेषणप्रतिभासः कारणभूतः प्रथमं वक्तव्य इत्यर्थः।
ननु तर्हि प्रथमाक्षसंनिपातादृश्यमानमप्यावृत्तं वस्तुमात्रं प्रतियोगित्वेन धर्मित्वेन वा वगम्यतां हि विशिष्टोऽसदाप्यवगम्यतामित्या
शंक्याह नन्ववस्तुमात्रमितितत्राह तु प्राहतत्र कल्पितानलखंडमेनः इत्याख्यायते किंरूपं पदवध्यवधिमद्रूपत्वं यंतद्धि विशिष्टमधिगंतुं
शक्यतः तत्सन्न्यायः। विरुद्धत्वाहेतुमाह अत्रतयोरन्योन्याभावाविनाभूतत्वेनेति यापारवध्यवधिमद्भावः तयोरन्योन्याभावस्यापि सर्वत्रैव
एवासरस्परानाकलितलक्षणयोर्विरोधः प्रतियोगिधर्मिरूपयोरित्यर्थः। नन्वेकस्यैव धर्मित्वं प्रतियोगित्वं चावगंतुं न शक्यत इति

प्र॰टी॰ च्चकथंतर्हितिद्यगमइत्याशंक्याह तथ्यावादावितितर्हितिध्येयत्वलित्याशंक्याह अत्र वध्यवधिमद्रूपावच्छिन्नत्वेति तत्क्रदोषमन्य

त्राप्यातिदिशति एति नेतिकथमेतनेतत्तरायसंगतिदं वोध्यं नुएति । इत्याशंक्याह नहि नीलमित्यादिना स्वदीनां ह्रूपणोत्तराभि

धित्सया विकल्पयति किं च नीलमित्यादिना नीलं नीलत्वमपाप्तं तत्पीतत्वेत्पतया वा वेत्युक्त्या ऽव्याप्तत्वं शब्दासंस्पृष्टं नीलादिरूपमु

पलक्षतं यति सर्वविकल्पेन शब्दसंसर्गवाति नियमित्यादिति संसर्गप्रत्यये तयोर्नीलादिपदयोर्विशेष्याविशेषणभावलक्षणतिपा

सः संपत्त्वेत्का तु पपत्तिरिति तत्राह नहि नीलविकल्पक इति । किं तु पदार्थ यदावगात तत् संसृष्टो याच्यता निवंधनः संसर्गवोधाद् दृश्यते ।

च्याप्रत्वस्वामात्रप्रतीतो ऽवकस्य नैव संसर्गावगमस्य वर्तत इति भावः । द्वितीयं दूषयति अस्त्राभिर्न्धिति नीलत्वादिस्वामाच्यसंबंधादनील

द्विव्यादनिष्ठा राणतारम्याः सर्वेभ्यः परस्परमपि व्याप्त्रयोरवनीलपीतयोः प्रतिपासइति पक्षायं तर्हि निवृतवनिवृत्तत्राह तत्सल

सर्वेति । एवं तावदद्वितानुमानविपक्षवाधकं तर्कनिकरमयकार्यमापरस्यापि शङ्कायं स्वपक्षमाह अत्र नापेवदि शातिश्रयं भावः किन्नील

२०

लतयापीतं यपीतत्या विदित्वात् तेनैव विदन्तं तदभावाद्भिन्नमिति लत्वेऽपि विद्यते किंवा विदन्तं तं रणेन तावत् तेनैव रणो विध्वंसितो विदन्म
क्रमवद्व्यापार इत्यापाद्याह कोऽपि इत्युत्तु इति कर्म[illegible] विरक्षव्यापारादावादि ति द्वित्रिक्षणं वं यद्यपि जन्मानि क्रियाव्यापाराभावान्न स्यात् वार्थाव वाध
मानेव सिद्धेर्नि[illegible] वय हव्यापारान्तर संपवरनाभि[illegible] पडन यावद् कालं विशेषण विशिष्ट प्रतियोगिता या कार्यकारणभावेन पूर्वोत्तरत्वा वि
लाभिधानान्नापि विदन्तं तं वक्ष्यमाणं संप्रशाङ्कमवगाहते तन्न ध्वंसातिरिक्तदशायवत्यावान्न तय मनापत्तिरिदं इति न च पूर्वं विदन्तमिति वक्ष्यमाणलिङ्ग
रूपता हि शिष्टं लदेयाः स्वपि ध्वतीति माप्रतं परस्परवार्त्तानभिन्ना बाधाधानामित्याद्य इति मानानुरूलप्र[illegible] स्य इति । प्रकारान्तरेणेदं मिथ्या
त्वसिद्धये[illegible]पक्षं यद् हत्यादि नापि दल्वं प्रवत्तमिथ्यात्वं च मन्तविप्रति किं बाधकमित्याशंक्याह विपर्यये बाधकं तु तं स्थलाव सत्तावादि विकल्पाप्रति
स्पष्टत्वमित्यर्थः । ननु[illegible] विदन[illegible] कथं तर्हि विषयस्य मिथ्यात्वं साध्यत इत्याशंक्याह यद्वा विवादपदमिति विपक्षे बाधकमाह सत्त्वे विति पि
दसंविदन्मध्या कश्चि[illegible] पर्ता बाधि[illegible] यन हेतु पयाता[illegible] विशेषं किं[illegible] निषिध्यत विषय नमत रणात् तानवि

इदंरूप्यमेवरूप्यत्वेनाहितमाश्रयाश्रयाहरूकान्यायादित्याशंक्याविषयत्वप्रतिपन्नेधर्मिणिकिंविशेषितिपन्नमेवनिषिध्यतेयथागौरश्वोनभवतीतिप्राति
पन्नमेवगोत्वंप्रतिपन्नायामश्वव्यक्तौनिषिध्यतेततोवस्तुविधिमंतरेणायमयंनभवतीतिनिषेधानसंभवतीतिप्रतिपन्नमेवगोत्वंप्रतिपन्नायाम
मश्वव्यक्तौनिषिध्यतेततोवस्तुविधिमंतरेणायमुक्तप्रसक्तवस्तुबाधएवपर्यवसितत्वान्नात्रेदंरूप्यंहरणंप्रापकमेतदंशत्वेवंरूपस्यानातुरूपस्याताय
वन्यपर्यवसितरेकोविपर्ययावस्थायामेवभेदःप्रतीयतेततस्तथावस्तुनप्रतीयतइतितादात्म्यंपरिकल्पितमायाःहेतबाधितःकारणपजद्
कत्वासेवितत्वस्यदोषोविद्यालक्षणस्यनिर्व्यानिरुद्धानस्थानुपपत्तेरित्यर्थः।अयमत्रभावःवेदपार्थसत्यत्वेप्रदर्शवदनप्यनतावद्यस्यासाद्यस्य
जन्मवस्तुमात्रग्रहणायदृष्टयापिकारणदोषासत्यत्वादेवातत्राकस्मिकत्वमेवापद्यतइतिअत्रैवमित्यादिस्पष्टार्थः।ननुतद्वद्बाधविद्धत्वं
मतदन्वितस्थितावन्याग्रहणाववत्रपरिकल्पितत्वंतर्हिव्यक्तीनांसामान्याधावितानांतत्रपरिकल्पितत्वमापद्यतेतथासर्वपदार्थानांइदंतयादि
शब्दवाच्यत्वाद्विद्धत्वात्तत्रपरिकल्पितत्वमापद्यतेनावतत्रपरिकल्पितत्वेतर्हिनित्यपिनस्यादिशेषाभावादित्याशंक्याहतदस्तुविद्धत्वंशांतितो

त्वादीनां घटत्वरूपत्वपातत्वकल्पितत्वाभ्युपगममात्रविषयत्वाभिप्रायपि वदंतत्त्वादिशब्दवाच्यत्वाद्यपि तथापि न तदपेक्षत्वं वस्तुवस्त्वाभासमनंस
मात्रयाहित्वान्निर्विकल्पकथ्यतावत्भावापत्तेरणारनदीदंतत्त्वादिशब्दवाच्यायमितिनातिरति विद्यतः सव विशेषइत्यर्थः। इदीताघत्य
कंइत्यघ्य विशेषणाघ्यकल्पमाहदूरात्तरवइति।नन्वतथापि साध्यविकलादृष्टांतः नहिवंध्यापेक्षः सद्रूपवंध्यासिकल्पिताः तर्हिकिंतत
त्रिवसमः तथासतिर्विवापममेयितात्येवस्फः। नहिनिमित्तापरपममात्रात्रिमितिकार्यमामापाशीनाप्यत्यवसंतः कोपितद्भेदात्तुपलंभा
त्कल्पितत्वे पितर्हि जलकल्पितानतथ्यस्यष्टं प्रतिलासमानत्वाच्चनतावन्नदृत्तानजोप्तिदृष्टमानः। नाप्योपाधिकः। नदर्शनानुबंध एव वति
विनूनत ध्यपाधिलक्षणाभावात्परमार्थता। तथाहि। तदेव देशकालार्थक्रियाप्रसंगकतपाधिरितितरलक्षणं जपाकुसुमादिस्वभावाव्यवहि
ताघ्यद्द।ताघ्रउ।ताम्यानतुरस पाम्यापनिमित्तमात्रत्वं तत्माकूलं तरंगा तदोपाधिनासद्रूपवंध्यासुतत्वदः कल्पितत्वाततिवक्तव्याः।प्रा
पाधिकत्वमसत्तोपाधि (खंडित) पाःधियापरिणाममृगुकालेकारणभितिष्टापिवदृतद्वस्तुवृत्तिनीविवुध्यातवाधनत्वंप्रतिभाप्रमान

प्र.श्री.

प्रेदश्यतत्वांशत्वे निविध्यात तद्रूपताव वेद्दस्यापरत्वादिसिद्धेवेति न साध्याविलोपो दृष्टांतस्येदानीं सद्रूपकल्पितत्वानरूपगमित्यत आह विप
र्ययत्वितीति तत्तावाक्तावाबाधस्तत्राह तथात्वेति निरधिष्ठानभ्रमानिरवधिकवाधवत्तितत्प्रोर्भ्रमवाधयोनिमित्तत्वप्रसक्तिर्वाधि
कत्वव्यघमध्यंगंथनहेतूपन्यासः सामान्यतो नाधिष्ठानावगाहोभ्रमप्रसिद्धं निमित्तं मिद्दमिति सामान्यांशदर्शिनि रजतभ्रमे दृश्यतेत
दन्यावधुरजतादेर्भ्रमो न दृश्यते निरधिष्ठानभ्रमप्रसक्ततद्व्याघात इमस्य निनिमित्तत्वं स्यात्तथा तद्वाधिकमिति अधिष्ठानावाधिकं भ्र
तिप्रतिपन्नपरस मिथ्यात्वसंलदलक्षणार्थे भ्रान्तरीशयति बोधिनाधिष्ठानं पर्यवसितं प्रमाणापेक्षानवाधे प्रसिद्धं निमित्तं तदभा २२
वे निरवधिकवाधप्रसक्तौ निनिमित्तत्वं वाधस्यापि स्यादित्यर्थः। नत्वनायं प्रसंगस्तस्य स्यामवाधिष्ठानमवधिश्च भविष्यतीत्याशंक्याह नवष्टन्य
मेवेति कृतस्त्याकांक्षायामाह यद्यत्तुविरुद्धं देति उपाध्यस्य लक्षतानि यामनयद्दृष्टविरुद्धभ्रमावलासः तदधिष्ठानं सापाधिकभ्रमे नेत्र
पाधिके तु यज्ञोदेन विनिमित्तमध्यस्त्वं ना तितदधिष्ठानं भ्रांतिप्रतिपन्नस्यानिषेधेयः परिशिष्यते सावधिरिति विवक्ष्यामवेदित्या

कारणशून्यमेव भातीति तदधिष्ठानं तत्तः शून्याकाराश्रितमारोपितं न लभतीति न शक्यं वक्तुमित्याशंक्याह नन्विदमित्यपीति प्रकारान्तरेण सद
धिष्ठानत्वं साधयति। अथ वस्त्वादिना कल्पिताः कल्कशून्यवादिनं प्रति सिद्धसाधनं स्यात्तदर्थमाह वक्ष्णनीति वक्ष्णशब्देन यत्स्वरूपत्वं विवक्षि
तं। ज्ञानिकाचिद्दूषणं न परिकल्पिता इति वदंतं प्रति सिद्धसाधनत्वव्याख्यानायाह स्वानुगतप्रतिभासा इति। किं न कल्पितं सर्वत्र स्वाभिन्नं तु तत्र प्राति
भासिवक्षणं कल्पितत्वं वनत्वविषयति किं बाधकमित्याशंक्याह विपर्यये त्वबाधकमुक्तं निरधिष्ठानभ्रमप्रसंगादिकमित्यर्थः॥ ॥ दृष्टांतस्य सा
ध्यविकल्पमाशंक्याह नः प्रमाणाकार। प्रत्ययवति ष्यत इत्याह अबाधित्यादिना। ग्रंथकस्य ष्टार्थः तादिदमसंमतमित्यस्याप्यमर्थः। विवादास्पदीभूताः
प्रत्यया यथार्था इति प्रतिज्ञावचनमेवनायं ध्यापयति तथा हि सिद्धधर्मिणः स्तुद्दिश्य साध्यधर्मो विधीयते इति तत्फलाद्धर्मिसिद्धिभावरखवक्ष
व्या। तत्र धर्मिणो विवादाध्यारव्रसस्यापास्त्वया न्यरूपगाम्यं तनवेति। अथ मासिद्धं तदा निर्नद्दोषमतिग्रहणे रजतभातिस्मरणं च विहायापरस्मा
मानधिकरणप्रत्ययाय यथार्थत्वाय यथार्थत्वधर्मसिद्धवविवादावलंबना च्चिप्रा साकयणं नव ग्रहणस्मरणयोरेव विवादास्पदपदेनाभिधा

श्री मंतत्रयथार्थत्व विवादाद्याभावाद्व्यलोकावादिनो यमामानाधिकरण्येन विषयसमानं प्रत्ययं प्रथममभ्युपगम्यतस्य यथार्थत्वं साधयामिष
श्चात्र तत्रैकत्वनानात्वविवादस्मृतिग्रहणाद्दोषायं करिष्यामीति न सिद्धांतविरोध इत्याहिर्यत्नो किंकप्रत्ययस्य यथार्थत्वं साध्यते ताकिं को
ताकारादिगतरजतविषयत्वं किं वा शुक्तौ देशावच्छिन्नपरमार्थरजतविषयत्वं किं वा शुद्धरजतमात्रार्थविषयत्वं नतावदाद्यः स्पष्टभ्रमः दे
शावच्छिन्नत्वस्याविषयापाराद्वत्प्रत्ययस्यताद्विषयत्वानुपपत्तेर्नापि द्वितीय इत्याह कंचयथार्थशब्देन रजतेनापि तृतीय इत्याह तत्त्वदृष्ट्येति
इतितस्माल्लोकसिद्धं वादिसिद्धं वा सामानाधिकरण्ये प्रत्ययमंगीकृत्य यथार्थत्वं साध्यत इत्यपि न शंकनीयं इत्याह इदानीमनभ्युपग २३
मपाह्व दूषणमाह विभ्रमादीति इत्थं सर्वप्रत्ययाय यथार्था इति प्रतिज्ञातुं न शक्यत इत्याह किं त्वित्यादिना अयथार्थः प्रत्ययोस्तीति मदीय
प्रपंचत्वस्य यथार्थत्वं सहितानेव विमतप्रत्ययानामयथार्थत्वसिद्धिर्यता मदीयप्रत्ययस्य विमतप्रत्ययापाद्यार्थ्यविषयत्वात्तेनैव यथार्थ
त्वमित्यर्थः । अथ मदीयप्रत्ययस्य दृष्ट्यापाद्यार्थ्यानुपपत्तिरिति विपानैकांतिकमित्याह वरमपीति । प्राप्ताकारस्याभिप्रायं प्रकट

यति तेनैवं विभक्त्यादिना ॥ अयमर्थः प्रत्ययोऽस्मीति वेदान्तवाक्यप्रयुक्तवाक्यश्रवणानन्तरं न मम संसर्गप्रत्ययो भवति किं तु संसृष्टापि भेद
पदानां तेनैवं तत्त्वज्ञानेन निर्बन्धनात् संसर्गाग्रहनिर्बन्धनं व्यवहारमात्रमेव प्रवर्तत इत्यर्थः परिहरति नैवमिति यः कश्चिद्व्यवहारः संसृष्टोऽपि पर
स्परसंसृष्टत्वेन व्यवह्रियमाणपदार्थज्ञानपूर्वक एव दृष्टो व्यवहारत्वादयमपि संसर्गज्ञानपूर्वक एव युक्त इत्यर्थः ॥ दृष्टान्तश्च मा
ध्यमे कल्प्याशंकापराकरोति नावतिष्ठते तथा सति मध्यमवृद्धव्यवहारस्य व्यवह्रियमाणपदार्थानां परस्परसंसर्गज्ञानपूर्वकत्वाभावे
ऽसति देवदत्तगामानयेत्याद्युत्तमवृद्धप्रयुक्तशब्दानां पार्श्वस्थबालस्य संसर्गप्रत्ययाजननेऽप्यासत्तिविरहः ॥ अयमाशयः तत्र खलु मध्यम
वृद्धस्य प्रवृत्तिदर्शनेन संसर्गज्ञानमनुमाय शब्दाद्व्यपदिशति एकाग्रविधायितया तेषां तत्र शक्तिं परिकल्पयति । मध्यमवृद्धव्यवहारस्य
संसर्गज्ञानपूर्वकत्वाभावे कुतस्तदनुमाय शब्दे संगतिग्रहणं । ततश्च वेदप्रामाण्यमेवोच्छिद्येत इत्यर्थः उन्मादीप्रतीत्या विभागं करोति
प्राभाकरः संवादिना तत्सिद्धान्तं विभागकारणं स्पष्टयति कृत एतदिति व्यवहारत्वाविशेषात् सर्वत्र संसर्गप्रत्ययस्यैव कारणमस्ति

प्रस्टी॰

त्यर्थः विलक्षणोकारणमात्रप्राप्ताकारकः कार्यविलक्षणप्रत्ययप्रतियव्यवहारत्वा विशेषपिव्यवहारस्य संवादो नाम कार्यविलक्षणत्वं दृश्यते इति
स्य कारणविलक्षणस्य सापत्नत्वात् अथ मद्वस्य व्यवहारे संसर्गः प्रत्ययः कारणं न सर्वत्र न हि घटपटयोः कार्यत्वाविशेषात् कारणावि
शेषविकल्पविद्वंशकात इति भावः। कार्यविलक्षणस्य कारणविलक्षणस्य मेनरणो संभवात् दृढकारणविलक्षणमात्रात्मकत्वमवश्यं
भवति न तु लड्डकादिभागमात्राधकालमिति परिहरति अकृतर्हीति विपरीतक्रमविपरीतस्येति संसर्गयोः संसर्गग्राह्यविसंवादि व्यव
हारस्य कारणमित्यर्थः। तथा च विवक्षामात्रप्पलोज्ञानसंगाढवी रक्षापद्यते यस्मात् तस्मादित्युपसंहारः। यद्यपि सामान्यमात्रज्ञान
र विशेषमात्रज्ञानाद्वाप्यवहारासंभवात् संसृष्टपक्षं वा वादेवसर्वो व्यवहार इति नियमाद्यथार्थप्रत्यया एव श्लीलपमपि व्यवहा
रः संसर्गज्ञानपूर्वकस्तथापि मिथ्याज्ञानसद्भावे किं मानमित्याह तथापीति। प्रत्यभिज्ञापरनाम विज्ञानप्रत्यक्षविशेषं प्रमाणयामा दृ ए
तावन्तकालमित्यादिहारा संसर्गज्ञानाप्यव्यवहारः असंसृष्टज्ञानपूर्वक इसनंतरो कन्यायप्रसवितमनुमानं वा इत्यपरं येति जनत

थिनिः शुक्तिशकले पुरःस्थादिव्यवहारः संसर्गज्ञानारविवेकात् इति विवादग्रस्तत्वं विमतो व्यवहारः संसृष्टव्यवहियमाणवस्तुज्ञा
नपूर्वकः व्यवहारत्वात् सम्यगिमतव्यवहारवदित्यर्थः ॥ किंचेत्यादि स्पष्टार्थः स्वस्य घटरूपेणास्वरूपेण न प्रतीयत इति कोऽर्थः किं नि
ष्प्रमाणेन तद्व्यवहाराणेन प्रतीयते किं वा प्रतिभासमात्रमपि न संभवति । किं वा तत्संसृष्टत्वेन प्रतिभासो न संभवति । तत्र प्रथमे सिद्ध
साधनं इतरयोस्त्वसाध्यविकल्पमित्याह । तच्च साध्यविकलो दृष्टांतः इत्यादिना । यथा घटः पटरूपेणेति शब्दाद्याकारेण घटस्यापि
पटरूपेण प्रतिभासो भवेदेवेतरथा कथं मां प्रति दृष्टांतोऽभिधीयते प्रतिपन्नस्य हि निषेधो वक्तव्यः । शब्दादपि वा घटस्य पटरूप
तानप्रतीत्यनकथं तन्निषेधोदाहरणमुच्यते इत्यर्थः ॥ एवं तावन्मिथ्याज्ञानं प्रमाण्यानिर्वचनीयत्वं स्फुटीकर्तुं विचारमारभते । अथ
तदीति । अतोऽस्मिंश्च शुक्तिः समारोपो मिथ्याज्ञानमिति यावत् । आकारमतिकस्यापन्नस्याहह्यलाभिसंबंध्याहनंतावदप्रसिद्धेति । तत्रासति
प्रतिभासभेदस्य विशेषस्याप्यलोकप्रतिभासस्य प्रवृत्तिस्तस्यानुपपत्तेरित्यर्थः । उक्तं स्पष्टयति । नहीति । असत्ख्यातिवादिनमतं प्रत्यक्षति ।

प्र.शी.

भ्रांतत्वाल्लौकिकादिति यथा घटपटादीनां सत्त्वाविशेषेप्यवांतरवैलक्षण्यादसाधारणप्रतीतिसद्भावान्नावरत्वमप्यस्ति तथा नरविषा
णेऽपि शुक्तिरूप्यस्य वा सत्त्वाविशेषेप्यवांतरवैलक्षण्याच्छुक्तिरूप्ययोरपरोक्षप्रतीतिसद्भावान्नावरत्वमप्यस्तीत्यर्थः। परिहरति। ने
ति। शुद्धा नरविषाणघटयोः किंचिद्वैलक्षण्यो मास्तु न तावद्विशेषरूपमसत्त्वमिति। शुक्तिसद्विलक्षणयोरसत्त्वं न विषयतीत्याशंक्याह सदवै
लक्षण्यमात्रेणेति। इदानीं सत्ख्यातिं दूषयति नापीत्यादिना सत्ख्यातिवादिनमतं प्रयच्छति यद्वेति तर्हि प्रातिपतिपन्नस्थान्यत्रसत्त्वं
किंप्रतीतिसिद्धं किं वानुपपत्त्याकल्प्यते। न तावदस्य भ्रांतिप्रतिपन्नस्थान्यत्रसत्त्वं प्रतीयत इत्याह न तत्रास्येति। अथ यदि क्वापि रजतं
सन्न स्यात्तदेवामेव प्रतीतिर्न घटेत ततस्तस्यान्यत्रसत्त्वं कल्प्यत इत्याशंक्याह कल्पनानर्थक्याद्वेति। आनर्थक्यमेवोपपादयति नह्यन्यत्र
स्थितिरूप्यस्य सत्त्वमत्रासतः प्रतीतिं नोपपादयति तस्य प्रतीत्यंतरविषयत्वादस्याश्च प्रतीतेरेतद्देशकालावच्छिन्नरूप्यविषयत्वादि
त्यर्थः। अन्यथा यदि क्वापि सत्त्वमन्यत्रासतो विप्रतीतिमुपपादयेत्तदा सुविकमलं सदितिनमस्यापि तज्ज्ञापनावतदस्तीत्याह नहि

२५

तिरिदानीमस्फुपत्वाभ्यां हृत्तथा प्रतिमानयेति काविरुस्वत्वामात्रेणान्यत्रासत्ता विद्यमानेत्राँ ततोदृष्टस्यान्यत्र सत्त्वानकल्पनीयात्रम
यवादिसिद्धं छ्वेवरजतजातीयस्यान्यत्रासत्ता विप्रतीपक्षपपादकथ्या नेकस्यह्यदेशसंबंधात्वलनासत्तापीह प्रतिज्ञासमसंभवादि
त्यर्थः ॥ तस्मादसतः ख्यातेरनुपपत्त्यान्यत्रसत्त्वंनकल्पनीयमितिस्फुत्तं इदानीं प्रमाणांतरं शंकते इह निषेधादिति विमतमन्यत्रास्ती
हनिषिध्यमानत्वादिहभूतलघटाभावादिति निषिध्यमानं न घटत्वादि सन्मात्रमर्थापत्तिर्वाग्रंथार्थः ॥ अनुमानस्यानेकांतिकत्वम
हनेवमिति शुक्तिरूप्यतादात्म्यं निषिध्यमानं न ह्यन्यत्रास्तीति नैकांतिकत्वमन्यथा व्याप्त्यपपत्तिश्चार्थापत्तिरित्यर्थः ॥ इदानीमर्थापत्ते
नवशंकते यद्यन्यत्रापि नास्तीति यथेहरूप्यस्याभावादेवनिषेधस्तथा यद्यन्यत्रापि न स्यात्तत्रापि निषिध्येत न च निषिध्यते तो नि
षेधाभावानुपपत्त्या तत्र सत्त्वं कल्प्यत इत्यर्थः ॥ अन्यथा व्याप्त्यपपत्तिरित्याह न प्रसक्तेरिति यथा शुक्तौ रूप्यतादात्म्यं परमार्थं बलेप्र
स्याभावादेवनिषिध्यते न तु असत्त्वात्तथा शुक्तिसंसृष्टरूप्यस्याप्यन्यत्र प्रसक्त्यभावादेवाप्रतिषेध्यानंतु असत्त्वादित्यर्थः ॥ तस्माद्रूप्यस्य द

टी

श्री॥ तस्मात्त्वत्प्रमाणाद्वादिह सन्निषिध्यमानत्वात्त्रसत्त्वमिति सिद्धिः इदानीं निषिध्यमानत्वमसिद्धमित्याह इहापीति परिहरति न तथा

प्रतीति यथाहुः स्वरूपे ऽर्थे द्वयोरकोयं घट इति नात्यन्ताभावो यत्तु पश्चान्निकटमुपसर्प्य तत्र सन्निबाधसाति छित्वा इदं विविक्तो प्रतीय

तत तथैवापि तावदात्यमात्रं चेद् निषिध्यते तदा उदाहरणं देश एव विविक्तयोः शुक्तिरूप्ययोः प्रतिभासः स्यात्तत्रवाधितस्मादज्ञतत्त्वरूपा

व निषिध्यत इत्यर्थः॥ यद्यपि सामान्यविशेषयोस्तादात्म्यं तथापि तत्सामान्यमिदं शुक्तिशकलमिति प्रतीयात्र सामान्यस्य साहश्यस्य

तया भासमानं संभवति नन्तु तादात्म्यातिरेकेण स्वरूपमपि विवेचित्वा निषिध्यते तदा वैयधिकरण्येनापि कदाचिन्निषेधस्याह इह च न दं रजतं

नायं सर्प इति निषिध्यमिति सामानाधिकरण्येन निषेधोऽत्र दृश्यते तदस्तु यद्यपि स्यात्तादात्म्यमात्रनिषेधः परिकल्पित इत्याशंक्याह प्रतिषेध

प्रत्यपक्षितितिपूर्वं भ्रांतिप्रतिपन्नस्य ह्यन्यत्र सत्त्वं प्रमाणानां नवनप्रतिपिद्धं सामान्यं तदानीं विशेषतत्त्वप्रतिषेधायप्रक्रमतेकुत्र वदामि

त्यादिना॥ प्रथमं विज्ञानवादं पराकरोतिपदिष्टुं द्वा विषादिना विज्ञानवादिनेमतं प्रपद्धति तत्रापि शुद्धा वपि द्वासलनादेस्मवाह्यं गं

२८

गुंजाद्यो ज्वालनादिसमारोपाधसाराः शरीरादिसहप्रसंगाइत्यर्थः ॥ अथ सिद्धांतप्रसंगान्परिहरति । आद्यांतं तद्दीप्तादिना तथा ज्वालावस्थे
ति । यद्दिहिं तत्त्वश्चसत्वविश्वरूपा संतासत्वा निर्वचनीयत्वख्यातिराकरणा संतरा संस्वादित्यर्थः अर्थबाध्ययसिद्धांतं परिहरति सेत्रवायामिति
शुद्धोस ज्ञवायं ज्वलनादिकिंत्वर्थक्रियाद्याभानभवती तिमशरीरदाहादिप्रसंगाइत्यर्थः ॥ तद्यपरादौ दोषत्थ्यादिग्राहगुंजागुंजादावपीति
गुंजागुंजादौ समारोप्यमाणो वह्निर्नवाह्यः समारोप्यते त्वलयद्वाकिंतांतर एव परंतु ज्ञेयतत्वं हि वहिर्वदवद्भासत इत्यक्तत्वात्तस्य वक्तव
विदापिदाहाद्यसामर्थ्यादर्शनात्तत्समारोप्यमतिदाहाद्यर्थी निवप्रवर्तते त्यर्थः । इदानीं श्रांतस्य प्रवृत्त्युपपादनाय विशेषमाशंकातव
ह्य समर्थाकारो नित्तु आकाराह्वलनादिर्गुंजागुंजादौ समारोप्यमाणः स्वयं यद्यप्यर्थक्रियाद्याभानभवति तथापि महानसादि
तद्दाहादिसमर्थाकारे समारोप्यमाणः प्रवृत्तस्य प्रवर्त्तकोभवतीत्यर्थः ॥ सुहृन्मपिगलावाह्याकारसमारोपश्चेदंगीकृतः तर्हि किं वि
ज्ञानवादाग्रहणं गुंजागुंजादिरेवावह्निसमर्थाकारणं आमीसाट्ट्यमानः प्रवृत्तं प्रवर्तयिष्यतीत्याह गुंजागुंजादिरेवेति । इदानीमख्या

प्र.टी.

सत्यथाख्यातिवादिनां मतमुक्त्वा दूषयति न वस्तुतर्हीत्यादिना ग्रंथस्यायमस्पष्टार्थः । दोषो निर्लयेव्यवहितमपि ग्राहयतीत्यत्र दृष्टांताभावात् तामाश्रि
त्यदृष्टमनिर्वचनीयं वावभासयतीत्यत्र तादात्म्यमेवोदाहरणमाश्रित्य तत्र सद्वस्तुरजताद्यसदनिर्वचनीयं वा रूप्यं दोषो दर्शयतीति कल्पनामि
त्युक्तं तत्रासिद्धो दृष्टांत इत्याशंक्याह तत्रेत्यवगत्यंतराभावादिति निनतावत्तादात्म्यमपि सद्वस्तुनो वाच्यं धर्माणामन्यथा रूपमात्रं तस्य सद्वस्त
तीतिवक्तव्यं पद्यस्यं तास्य लेप ... तथाप्रतिभासमानं सदसद्वती सन्निधीयात तर्हि तदनिर्वचनीयमेव वक्ष्यतीति वाच्यं गत्यंतराभावादिति पक्ष

द्व्याख्यादोषमुपसंहरति तस्मादिति । द्वितीयप्रकारं प्रकारांतिसदसद्रूपद्वयतिपत्ताभिप्रायेण विरोधमभ्युपगम्याह अपि वा धक्ते
तिइदं रूप्यमिति सर्वप्रत्ययः स देशग्राहकत्वात् यथार्थ एवं नेदमित्यत्र रूप्यत्वयोः सद्देशग्राहकत्वात् यथार्थ एव न च यथार्थत्वेपि वा
ध्यबाधकत्वाभावादिति प्रसंगादित्यर्थः । अतिप्रसंगं परिहरति सदसद्रूपत्वेपि सथाख्या तस्याप्ययथार्थत्वे विपक्षेन प्रमाणं तत्वं तत्राह सदसद्
पंरूप्यं यदि तत्र्येव श्यातत्तदा साध्यथार्थख्यातिर्न वा केवलसद्रूपेण तु अतिमात्रा यथार्थख्यातिर्वा द्वाविद्धांतिरित्यर्थः । तत्रासिद्धांतीत्युक्त

तितत्किमितितर्ह्येवं वदता त्वया किमंशाग्रहणं भ्रांतिरितीदानीमुक्तं भवति । अयमेव तत्र मतं शंकाततथा । बहूषणमाहकन्नत्ता विनर्दं जतमि
त्यवज्ञासा भ्रांत एवस्यारतत्र हेतुमाह तत्रापीति । सदसदात्मकस्य साकल्येनाग्रहणादित्यर्थः । दूषणांतरमाह सर्वज्ञानानिर्विवमितिनहि
घटादिज्ञानं सर्वावयवग्रहणमुपपद्यत इत्यर्थः । अतिप्रसंगपरिजिहीर्षया शंकातेनांशाग्रहणमित्यादिना । सद्रूपस्य भ्रांतिकालप्राप्यभावा
न्निषेधेनावधारणं न संभवतीत्याह न द्वितीयेति । पद्रूपस्यातिरथा तं प्रामस्याप्यर्थात्प्रिबोधन भ्रांतित्वं तत्राह अप्रसक्तत्वादिति रूढानीपरिस्थि
पासिद्धांतमाह किं तर्हीति न तु न सन्नासन्नापि सदसदिति वेद्यस्य कस्तुच्छत्वपक्षव्यानिषेधेन पक्षत्रयविलक्षणत्वेन सदसत्त्वकस्यावि विरोधादेवानुपप
न्नमित्याशंक्याह न तावत्तादृगिति प्रमाणं न रित्सतः प्राकृतनः स्पष्टार्थः उक्तार्थे केवलव्यतिरेक्यनुमानं स्वयति प्रमाणं नित्यादिना नाप्रसि
द्धविशेषणता केवलव्यतिरेके णिदूषणमभिनिवेदितमयवनवनाध्यमाहिति साध्यसमायं हेत्वाभास इति शंकनीयं सदसदादिविल
क्षणत्वलक्षणासिद्धावयापिज्ञानबाध्यत्वमनिर्वाच्यलक्षणं भवतीतदापि प्रसिद्धत्वात् पक्षसिद्धौ पाधिनासाध्याविशिष्टत्वपरिहारः सद्व

न्यटी०

सिद्धत्वादनेकांतिक इति व्युद्विमतमनिर्वाच्यमवहारालंबनमिति वाउपाध्यायं केवलव्यतिरेक्यनुमानं नैयायिकाद्यनुसारेणाप्युक्तं।
ये तु मीमांसकाः केवलव्यतिरेक्यनुमानं नानुमन्यंते तन्मतेऽर्थापत्तिर्वा तु मन्यत्वेनात्र प्रसर्थापत्तिर्ह्यप्रमाणिधानतव्यं विपाद्ववाधकं वाधान्नुपप
त्यादिकामवोपजीव्यत्याह एतदेवोपजीव्यासादिना नवध्वंसातिरेकिणोऽस्त्वतः प्राक्तनः स्पष्टार्थः। ननु कामलादिदोष एव कारणं प्रसि
द्धं किं तदन्वेषणेन संशयं कपाह नवध्वंसातिरेकिणोऽस्त्वतः प्राक्तनः स्पष्टार्थः। ननु कामलादिदोष एव कारणं प्रसिद्धं किं तदन्वेषणेनेत्याशं
क्याह नवध्वंसातिरेकिण इति। तर्हि यथा विघ्नध्वंसादिकार्यदर्शनात्तद्दनुगुणं कारणं परिकल्प्यते न त्वेहापि कल्प्यतामित्याह असिद्धान्तान्तर्भ
वात्तन्तीत्यादिना। किं तदित्याकांक्षायामाह। निमित्तं तावदित्यादिना। नाकवलं स्वर्गापवर्गमवारसंन्नेव निमित्तमपरमपि समानामन्यनाधिष्ठाना
वपामास्यिकमन्वयव्यतिरेकसमधिगम्यमित्यर्थः। इदानीमुपादानं निर्दिशति उपादानमित्यादिना परिशेषादुपादानमुपादानं निर्धवनीयत्वम
हानहीत्यादिना। अनादित्वविशेषणं प्रपंचयति। नन्वानाद्यवकृक्तमित्यादिना कारणमायवेत्याद्विस्यात्तदात्मकारणं तत्कारणं वा व्ययणं।

२८

र्थस्याद्याकांक्षानिवृत्तत्वाभावात्क्रमेण कार्यपर्यंतमन्वयदर्शनमप्यापततः । स्वविषयोकारणानां तथा । तावत्कार्यतत्कारणयोः । वक्ष्यमाणपदर्श
नेन प्रवर्तितव्यं कार्यस्य तु गतबाह्यविषयस्य वस्तुवर्णोपादानत्वदर्शनात्तथा तत्कारणमपि साधयन्त्वन्तर्हितिस्थापितस्मिन्नेवालोकाप्यि
ल्पयोदयस्य ततः कार्यस्य तत्स्वाभावात्तथा तत्कारणस्य तत्कारणस्थापितविवादात् । प्रादुर्दर्शनः प्रसज्यत इत्यर्थः । यस्मान्न निर्वाण्यंसादिवापादा
नं संप्राप्य । ततस्मादित्युपसंहारः । तत्र नन्वप्रत्यक्षित्रिकारणं किं स्यादित्याशंक्याह । नाद्य इति । एवं तावद्व्यवस्थापनं निरूप्य बाधकमपि संप्रति प्रतिपत्ता निरूपयति
ति । तां च विशेषतः सामान्यादिना सविकल्पांशकार्यमविद्यां । निर्वर्तयदधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानं बाधकं । तन्निवृत्तिश्च बाधकव्यापारः । तत्र परापरद्वय
स्य । परोक्षबाधे तु प्रतिपन्नस्य तत्त्वोपशान्तिः । प्रथममात्रं बाधक इति विशेषात्तन्तुनेदं रूप्यमिति ज्ञानं बाधकं प्रसिद्धं तत्कथमन्यत्तदधिष्ठानज्ञानं बा
धकमित्याशंक्याह । तत्रेति । तरीयकत्वेनेति । अधिष्ठानज्ञानोदयनोपादानाविद्यानिवृत्तिः प्रत्यन्तरीयकसिद्धिः स्वतन्त्रज्ञानाभावात् सा हि सिद्धि
रुद्यते । नेदं रजतमिति न त्विदं बाधकं प्रमाणज्ञानमित्यर्थः । उक्तज्ञानीत्याद्रजतस्य प्राग्दाहरणस्यानिर्वचनीयाविद्यापादाननत्वसिद्धिः तत्

प्रष्टी·

रद्दष्टांतवलेनप्रपंचस्यतत्साधयितुंशक्यतइत्याह। असतीति। विश्वमिथ्यादिना। अविद्याग्रहणंतत्त्वंत्रायात्मिदसंबंध्यात्रुपलक्षणार्थंनिर्भृत
पदंवातदधीनत्वप्रतीतावतापस्यराजयापातात्इत्यपिद्विपव्यस्ममानवालनधरूपानद्वादिनंप्रतिप्रपंचमिथ्यात्वमपिसिध्यतीत
थापिधर्म्मभेदवादिनंप्रतिनसिध्यतीतितत्रातिचायनायायमुद्यमइतिदृश्यत्वांविमतंमिथ्यादृश्यत्वात्जडत्वात्इत्यायदर्वंतरेवंपथारज्जुस
र्पादितियदेतस्मात्त्यातिवाशाल्पतामित्याहद्वितीयश्लोकेनजाड्यदृश्यत्वहेतुभ्यामिति। ननुमिथ्यात्वंकिंतुइत्वमनिर्वचनीयत्वंवासा
ध्यतांतत्राह। मिथ्यात्वंवदतांध्यातेति। मिथ्यात्वानुमानेनप्रश्नक्तोनैयायिकःप्रत्यवतिष्ठते। अथायमित्यादिना। प्रामाणिकपक्षमभ्य
पगम्यपरिहरति। श्लोकेनप्रत्यक्षादिप्रमाणानामित्यादिना। ननुतर्हिप्रमाणानाविशेषादागमवाक्यस्यापिव्यावहारिकमेवप्रामाण्यं
तदेवंतद्विषयस्यापिवाव्यवस्थेयत्यातेवर्त्तलिकाश्वादिसांशंकयाहाश्लोकेनअद्वैतममवाक्यंत्विति। कतिपयतंतुपदेशकालाबाध्य
र्थविषयंव्यावहारिकंप्रामाण्यंसर्वथाबाध्यार्थविषयंतत्त्वावेदकमितिविप्रामाण्यंकेवलावेतन्याज्ञानजार्थविषयंज्ञानांत्रांतिरित्यवांत

२९

रक्तिमा॥ ननु यदि प्रसज्ञाद्यथावहारिकं प्रामाण्यं स्यात्तदा लौकोऽपि प्रपंचो ऽद्वयात्मवादिवत्प्रामाण्यं कइतिकल्पयितुं शक्यते न
नु तत्र दृष्टितत्पंथ्या व्यावहारिकत्वे प्रमाणाभावादित्याशंक्याह नहि श्रुतिस्थितायापीति अयस्त्वादः सर्वथा बाध्यार्थबोधकत्वलक्षणं तत्त्वावेदक
त्वं नाम प्रामाण्यं ब्रतत्हृति ते नैव प्रत्यक्षादिनापरातावेति प्रमाणीतरेण वा न हि कश्चित्स्मृति श्रुत्योपि ज्ञातुं शक्यो। तत्त्वसत्त्वावेदनसिध्यत्व
ग्पपत्रः परिशोधव्यावहारिकत्वे प्रमाणमिति भावः॥ कथं न शक्यते इत्याकांक्षायामाह॥ न हि तावदिति॥ इदृगसंताध्याध्यार्थपरिच्छेदल
क्षणं स्वप्रामाण्यं प्रत्यक्षेणैव संवेदनेनावगंतुं शक्यमित्याकांक्षा तदस्याकांक्षायां वक्तव्यं तत्किं वेदनांतरग्राह्यं स्वसंवेद्यं वेति तत्रा
द्यं प्रत्याह परावेदनपक्ष इति स्वग्रहणमंतरेण स्वविशेषितप्रामाण्यं ग्रहणानुपपत्तेरित्यर्थः॥ द्वितीयं प्रत्याह स्वसंवेदनपक्षेपीति
स्वविषयस्यात्यंतिकबाधाभावमनिश्चित्य रकथं तद्विशेषितं स्वस्य प्रामाण्यं निश्चेतुं पारयेत्। कथं चित्तागृहीतविशेषणा विशिष्टबुद्धि
रिति पायादिहर्थः॥ [illegible] स्वार्थस्यात्यंतिकबाधाभावग्रहणमंतरेणैतद्विशेषितं स्वप्रामाण्यं यद्यवगंतुं न शक्यते तर्हि स्वार्थस्यात्यंतिक

राधः । किंवा समानबलत्वात् । आद्ये किं कस्य वाध्यं वाधकं वेति निश्चायानस्यात् । द्वितीयेऽप्युपक्रान्तमध्यतस्यात् समानबलवत्वं तदवास्था किं

प्रत्यक्षानुमानविरोधेन । अथ प्रवृत्तिप्रद्वहेतुसङ्गाविसंवादिना प्रवृत्त हेतो । निर्णयजनकत्वं किंतु संशयात्यादकत्वमेवेति । तदसत् । संशयस्यापि

तुल्यत्वान्नयविरोधस्मृतिर्दृष्टफलकत्वं नविरुद्धानुमानद्वयसंनिपाते प्राङ्गणीवाभावादिति तदप्यनुचितं । अर्थापत्तेरविनाभावबलेनार्थाव

बोधकत्वाभावात् । किंत्वनुपपत्तिमात्रबलेन । तथाहि यथा महानसादौ वह्निधूमयोरविनाभावं गृहीत्वा महीधरादिप्रदेशे धूममनुप

लभमानस्य पक्षादिप्रविलापाद्वरस्मरणमनुमानमुदेति । न तथा स्फोटादिकार्यस्य पूर्वप्रत्यक्षेण विनाभावाग्रहः । तत्र शक्रोति हि पराभाव

न्यत्रसाधितेति नेह प्रपंच्यते संग्रहाधिकारात् । न चानुपपत्त्यविनाभावशब्दयोः पर्यायत्वेव तथाहि रूपादिफलं तस्य चक्षुरादिकमन्त

रेण कथमनुपपत्तिर्भवतु तच्च कारणाभावात् पारस्पर्यविकोपलब्ध्या यथा छिदिक्रिया तथा चैवं रूपादिफलधीक्रिया तस्मादन्तरेण कारण

व्यापारं न वित्तुमर्हतीति । एवं तथा वाच्यत्वानुपपत्तिशब्दस्याविनाभावप्रवाच्यार्थाभावादिति । एतदप्यसारमनुपपत्तिसमर्थहेतु

३२

त्वेन सामान्यव्याप्तसन्निधानान्नन्वेवं हेतुहेत्वन्तरसन्निधानयोः पर्यायत्वं तस्मात्सामग्री । प्राप्तार्थापत्तिरनुमानमिति सूक्ष्मार्थापत्तिर्विरु

द्धेयं यद्योक्तं नानुमानस्यानुमानान्तरेण विरोध इति तदसन्नानुवितं तथा सति परमाणूनां मूर्तत्वेनानित्यत्वानुमानस्यापि नित्यत्वानु

मानेनाबाधप्रसंगात् । तस्मादनुमानयोरपि समानबलयोर्विरोधे द्वयोरप्यनिश्चायकत्वमूबलवतानुदुर्बलस्य बाध एव तत्फलं

प्रसंगेनानागमवाक्यमपि प्रमाणान्तराविरोधाभावे सत्यसदवनर्थार्थस्यात्तत्राबाध्यत्वमध्यवसातुं शक्नोतीति तत्स्यात् वेदत्वावे

दनेनतत्प्रामाण्यं संभवतीत्याशंक्याह । आगमवाक्यं प्रमाणमित्याद्विना । न प्रत्यक्षवन्नियतकालत्वव्यवस्थापनेन परिछिद्यते येन काला

न्तरव्यावृत्तबाधाभावा न गृह्येत इत्यर्थः । तर्हि तस्यास्तत्कालाबाध्यार्थपरिच्छित्तिसाधनत्वं विघटितं विघटत इति कुतोऽवसीयत इत्याशं

क्याह । तदेव स्पष्टयति यथेति । यथा गौः शब्दोच्चारणानन्तरं गवार्थप्रतीतेस्तदन्वयव्यतिरेकाभ्यां गौः शब्दस्य तज्ज्ञानसाधनत्व

मवसीयते तथागमवाक्यावशामस्य सैवाभावबाध्यार्थस्य ग्रहणं प्रति पत्तिर्भवति तदभावे तु न भवतीत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तस्या

॥०टी

त्वबाधाप्यार्थेऽज्ञातिप्राप्तिसाधनत्वमवगम्यत इति। किञ्चागमार्थस्य सत्यत्वश्रवणात्तद्विषयस्याप्यपघात एव तत्त्वावेदकत्वमिति सा
ध्यतथांवयश्रूयत इति। न वेदप्रामाण्यादिकं सत्यत्वं संवादकापवाद प्रभृतं निगमपतितत्वादिति। ननु त्वेवं सत्यत्वादर्थाबाहारिकं प्रा
माण्यपततः प्रभृतत्वमा। न किं पारिहितमित्याशंक्याह। एतेनेति। यथा शरीरात्मत्वाव्यावहारिकस्य सत्यत्वस्य मिथ्यात्वेन सह वि
रोधाभावात्तथा वादव्यावहारिकप्रामाण्यस्याव्यावहारिकप्रामाण्येन मन्त्रार्थाबाहमिति प्रत्यक्षेण वाधस्त्वदादित्यर्थः। पक्ष
नरिसादिः स्पष्टार्थः। एतेनेति प्रतिबिम्बवादिवत् प्रामाणिकस्यापि प्रतिमात्रत्वेऽप्ययतापादानेनोदाहरणं प्रामाणिकं विरुद्धावे ३२
कल्पमप्रामाणिकं वेदाप्ययहानिरिति। प्रमापि शंका निरस्तामवतीत्यर्थः। अप्रामाणिकं मोदाहरणमप्रामाणिकत्वान्तरविषात्व
दिति तत्राहत्वदुदाहरणेऽसाम्यादिति। इदानीं हवर्थं दृष्टान्तितिव्यलियाराधिघस्रयातथापि दक्षव्यतामिति। अहन्तुभूतमेव हेत्व
नापात्रं हेतुप्रभृतं तत्रमाहम्यत इति। पर्वदासात्मकमित्यब्राह्मणत्वादिवदस्य मानत्त्यात्मकं जडत्वमित्यर्थः। दृश्यत्वं भावव्धेदृश्य

त्वमित्यादिना। अप्रेद्धानिपतितिर्दृश्यत्वमित्यक्त। क्लिष्टप्रकाराख्या। पिर्व्यंजका। पद्दानिप। मास्मृपकव्यवहारातदर्थमुक्तं स्वदर्शनपदां तथा।
पिश्वरूपभूतस्फुरणा। पद्दा स्मपवेतिष्ठा तिरक्रियहणं तथा मात्मनः सा पाधिकव्यवहा। रख दर्शना। पदार्थ्मी तितदर्थमुक्तं स्वयव्यवहा
र इति। विधिमात्रमिति। केवलविधिरूपं ननिषेधात्मकमिति विना। ग। जडत्वदृश्यत्वप्रा र्द्धर्मत्या दित्यर्थः। इदानीं पूर्ववादीष्टानिष्ट
यं प्रकटयति। इत्नूत्वमित्यादिना। परिहरतिमेवमिति। असिद्धविरुद्धा पत्तया इति घस्या नेकान्तिकश्च प्रसक्तिर्नास्तीत्यर्थः। अध्य
प्रकाशवासाविडूषत्वापेक्षपावाइती पस्पदृश्यत्वच्छा प्रसक्तेर्नैकांदिग्धानैका न्तिकत्वमपीत्यर्थः। स्वप्रकाशत्वप्रमाणाना चं मत्वाव्य
क्त इति। आगमोदित्याह। त्राप मिति। न चैना र्थोपमानमथा हि। यदाप मात्मा सर्वपदार्थे ष्वा व्याप्त मात्मानं प्रतिपद्य। ततद
स्वपमेव सकथवाद्यविषयव्यासंगनिरोधादिनापापकला। पनश्च प्रतिपत्तिहेतु सा क्षेपो तितृपाद्यो। तिरिक्त पवर्थात। नित्सार
। स्वपमिति विशेषणेन ध्यो। तिष्ठ्वस्यैव विशेष्यात्वप्रतीतेर्मुख्यार्थपरिग्रहवाधका दर्शनाडुपचारकल्पना पोगाख्या मवदृह प्रत्यप

याह्यप्रत्यक्षाविरोधादुपचाराकल्पनात् न भिन्नविषयत्वादहंकारस्यादिण एव स्वप्रकाशताभिधानात् ननु प्रमाणान्तरवेद्य आत्मा वे
द्यत्वात् घटवदित्यनुमानविरोधादुपचारान् न श्रुतिविरोधव्याप्तिवारादन्यतरासिद्धत्वाच्च वक्तव्यादितिप्रयोगनामत्वस्योपाधिः साधनवे
कल्पश्चात् तस्मात्प्रमाणान्तरविरोधाभावान्नोपचारः ननु स्वप्रकाश इति कोऽर्थः। किं स्वयमेव स्वप्रकाशात्मा नमुत स्वयमेव स्वात्मानं प्रकाशय
ति। किं वा स्वयमेव प्रकाशात्मा न मात्मानं तावदाद्यः। प्रमाणप्रमेययोर्भेदे दानेवच्छासवाङ्मादमूर्छादिदशमस्वविशेषेणात्मग्रहणप्रसंगाच्च।
नापि द्वितीयः। प्रमाणमन्तरेण केवलस्य प्रमेयस्य प्रमाजनकत्वानुपलब्धेः। नापि तृतीयः। तत्सद्भावेऽपि प्रमाणासंभवेन सिद्धिप्रसंगात् प्रमाण
मन्तरेणापि सिद्धेर्घटवत्तु पास्यापि सिद्धिप्रसंगः। अत्रोच्यते। स्वमते विनिरपेक्षः प्रकाशो यस्येति स्वप्रकाशः। इतरथा सुषुप्तिसिद्ध्यनुपपत्तेः।
एतावन्तं कालं सुखमहमस्वाप्समिति परामर्शासंभवप्रसंगात्। दोषाधिकसंविदभावेन च मूर्छादिष्वव्याप्त्यापत्तेः। यद्योक्तं प्रमाणाभावेन
श्च सुखसाम्यमिति तदसत्। प्रमाणग्राह्यताया एव स्वपदावदनीपत्तास्सति प्रमाणप्रवृत्तेरन्यथानुपपत्त्या संश्लेषासत्यपेते सिद्धे प्रमाणप्र

वृत्तिः प्रत्यक्षत्वव्याप्यमाणसत्वसिद्धिरिति तस्मान्नप्रमाणान्तरावगमावणासत्ववक्तिनः स्वसंवेद्यसत्तायाः ननु तथापि स्वप्रकाशकत्वबाधकस्या
मावच्छिविषयः कथं स्वप्रकाशः स्वयंप्रकाशत्वं वा कथमागमागम्यत्वमुच्यतां स्वरूपेण स्वप्रकाशत्वाप्यपाधिकव्यवहारे तन्निमित्तप्रमाण
पेक्षणाद्वागमबोधत्वं न विरुध्यते तथा हि प्रकाशत्वं दानादावपाधिकं स्वरूपमात्मनः स्वप्रकाशत्वबाधकेनागमेनाविद्यत इति वक्ष्यते
इदानीं शब्दजन्यज्ञानस्य कमनुमानं दर्शयितुमायातनिकां करोति किं श्राविता वादिनो दिना ततः किमित्यत आह तद्यदमिति ननु यो विशिष्ट
प्रकाशः सविशेषणप्रकाशाधीनो यथा दण्डीति प्रकाश इति व्याप्तिवलेनमात्मद्रव्यमनुकूलमित्यस्यापि ज्ञानस्याविशिष्टप्रकाशत्वाद्विशेषण
भूतात्मप्रकाशाधीनत्वमात्रं सिध्यति न तु विशेषणभूतात्मप्रकाशस्य स्वतन्त्रत्वमित्याशंक्य परिशेषात्सिध्यतीत्याह व्यवच्छेदकत्वायमित्यादिना
अनुकूलमित्यन्तेके केचिदाकाङ्क्षायाममात्मनो व्यवच्छेदको विशेषणं भवतीति तस्य अयोग्यज्ञानलक्षणान्तर्भावप्राप्त्याव्याप्तस्याविषयमानवि
त्वं नार्हतीत्यर्थः मात्मानमसंप्रज्ञातगश्च आत्मा युगपदेकस्यां क्रियायां कर्तृत्वकर्मत्वविरोधात्तथापि विषयसंविदधीनासिद्धिकापाविष्य

टी०

तीत्याह प्राभाकरा विषयसंवेदनादेवेति । परिहरति । नेवमित्यादिना । घटाद्यावनेकान्तिकत्वपरिहाराय संवित्कर्मतामङ्गीकरणेति । उपसं
हरति । अतः पारिशेष्यादिति । प्रसक्तप्रतिषेधे अन्यत्राप्रसंगाच्छिष्यमाणे संप्रत्ययः परिशेषः । एतदुक्तं भवति । विध (तत्तावदात्मप्रकाशा । यथा
मामहं विदितामिति व्यवहारात्संभवप्रसंगात् । सनमानसप्रत्यक्षे [illegible] सिद्धाना । पिविष्यप्रसं [illegible] विनिव-धनेनानवानुमानिको परा [illegible] सकलान्नव
[illegible] स्वप्रकाश [illegible] स्यादेवेति । पूर्वपूर्वान्यतिसाधारण्येन परिशेषानुमानात्स्वप्रकाशत्वं साधितमिदानीं प्राभा
करप्रत्यन्यथावारवनीयमित्याह यद्वेति । किं च स्वप्रकाशविज्ञाना भिन्नत्वात्मात्मा स्वप्रकाश इत्यपि प्रेत्याह । विज्ञानस्वरूपस्थायामित्यादिना ।
यदि विज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वं सिद्धं स्यात्तदा तदभिन्नत्वादात्मा स्वप्रकाश इति वक्तुं शक्यते तदेतत्र वनास्ती । ति । नेत्याशयेति कं मन्य आदयति विज्ञा
नमेवतावदिति । परिहरति । अयमर्थ धनरलोकहत्यादिना । समावाधारकालीयस्य स्वाग्राहकज्ञानस्पतत्रथोक्तं तस्येह जितरतिविग्रहस्वप्रश
ब्दनधर्मिणि घटादिसंविद्व्यातरलोकं व्यावष्टे विमता विप्रतिपन्नेत्यादिना परपरिकल्पितान्भव्यावसापन्नाग । सिद्धसाध्यता अदास्यापाहावि

३५

वादाद्यभावितेति। व्यवहारविरहानवतिसंविदि स्फाक्त घटादिसंविच्छ्वन्तरसंवेदनाप्रावाह्य व्यवहारहीनानन्तरवत्येवेति सिद्धसाधनत्वं
स्यात्तदर्थमाहस्वगोचरसंवेदनविरहप्रयुक्तेति। देवदत्तस्थमदन्तमानसंवेदनं यज्ञदत्तसंविद्विषयं तदन्नावा पराधनयज्ञदत्तसंविद्व्यव
हारहीनानन्तरवतीत्यति सिद्धसाधनं स्यात्तदर्थमाहस्वसमानाश्रयेति। एवं देवदत्तान्नयं पूर्वसंविद्विषयं स्मृतिसंवेदनं कालान्तरनाविततद्भावा
परा। घनपूर्वसंवेदनस्य व्यवहारहीनत्वंनास्येवेति सिद्धसाधनं स्यात्तदर्थं स्वसमानकालग्रहणं स्वसमानाश्रयकालीयस्वगोचर
संवेदनस्य तादृविरहप्रयुक्ता। विनव्यवहारहीनानन्तरवती त्यर्थः। नन्वनन्तरव्यवच्छियमानसंविद्धत्वेन किं घटसंविदा ग्रहणं किं वा घटस्य विद्वाह
कसंविदः। प्रथमे दृष्टान्ताभावः। पक्षे नित्वापासाधनविकल्पाच्च। द्वितीये यत्रप्रतिज्ञा दृष्टान्तयोर्बाधात स्यादेव। अत्रोच्यते। अप्रतिताव्यव
दृसंविनेक्षितिव्यवहारकालघटसंविदः स्फुरणमुत्पयवादिसंप्रतिपन्नं तच्च स्वसमानाश्रयकालस्वगोचरसंवेदनाप्रावनव्यवहारहीनं
नन्तरवतीत्यपि संमतमेवात्तस्यैव दृष्टान्तनायां किमनुपपन्नं नवतर घटसंविदेवेति परस्यासंमतं येन पक्षानिर्दोषमर्हतीति नापि तद्वाह्य याद्य

ग्राहकत्वाविनद्घटस्य संविदो भिन्नमित्यस्मत्संमतं येन प्रतिज्ञाविरुद्धमुदाहरणं स्यान्न च तर्हि सिद्धावगमानां विनष्टस्यानासिद्धिः पदानि त्रै
ब्यप्रसंगादिति वाच्यं। परेण भ्रान्त्यालादन प्रतिपन्नस्य तत्सिद्धव्याप्तिवालनं तं प्रति दृष्टान्तापपत्वनं यपरस्यचान्तिभेदावभासनत्वतः संवि
दन्तरतेरापन्नस्य प्रतिपन्नस्य तत्पाक्षविरोधो शास्त्रिवद्देकत्वात्तु मानाप्रवचनत्पारपिविराधप्रसंगात्। अथवा घटस्य संविन्नतिरिक्तासंविलक्षणः
घटस्य संविदृष्टान्तः तत्क्रावरसंविदं तस्याप्यवस्था रस्तुपलंभिनत्रावसिद्धेर्लोकासिद्धदृष्टान्तत्वहृदनेन प्रयोगाविप्रतिपन्नस्य वाचापन वाधनी
यज्ञतिसंवेदनास्वसंवेदनत्वं वक्तव्यमिति नावः। न च परस्यापि भ्रान्त एव भेदावभासः संवेदनानामप्यसंविदनत्वबाधका दर्शनादिति वाच्य २६
मित्याहाघ्यसंवेदनत्वे बिलियादिना। विशिष्टावभासात्कुतो नानवदितमत आह। न ह्यविदित इति। इदं कथंभूतं विदितमिति स्वदनत्वावद्धि
शेषणेन वा स्फुरति विशेषणे विशिष्टावभासः संभवति न ह्यप्रकाशमानदण्डो दण्डीति विशिष्टप्रत्ययो दृष्टः। ततो विशिष्टावभासात्तु प
पत्यासंवेदनानां स्वसंवेदनत्वमेव वक्तव्यमिति भावः। न तु तथा संवेदनस्य संवेदनान्तरेण स्फुरणं न विरुध्यते त्वन्यथा स्त्वपपत्तिरिलारा

क्याह। नवावदनानरमिति। यदि सं विज्ञावरं वेदनानंतरस्या घोग्यत्वं सदनुपलत्यतनावोपलभ्यते तदनावस्थापत इत्यर्थः। ननु
उपलभ्यत एव ज्ञानं सं विज्ञावरं वेदनानंतरमिति तत्राह। अनुपलब्धेरिति। ननु घटसंविज्ञावसायवदनमनुभूयत इत्यतावता तज्ज्ञावरमप्यनुभू
यताति कथं रागम। तत्राह। आश्रयसमानयोग्यमत्वाइनंतरविज्ञानानुल्यसामग्रीकत्वादित्यर्थः। घटतद्वस्फुटयातिपावतीत्यादिना। मन
सा संयुक्तात्मनि समवायएवप्रथमज्ञानोपलंभसामग्री साद्वितीयाद्यवसायविशिष्टेवसर्वज्ञानानामात्मन्यवसमवायादिति तत्त्वपामप्य
पलंभेनाचितव्यमित्यर्थः। ननु संविज्ञावरमं स्वेदनं विद्यमानमविसामग्रीसज्ञानेपि नानुभूयत इदृष्टविकल्पादिसाशंक्याह न चा दृष्ट
तिरुत्तश्च सामग्रीसज्ञानेप्येवदृष्टविकल्पादनुपलंभ इति न शक्यं वक्तुमित्याह। तथाच यागयाद्युपलंभादिति किं विद्यमानाविपराह दृष्ट
विकल्पानोपलभ्यते किंवा प्रावाद वातिमदेहादित्यर्थः। तस्माद्दृष्टमात्रविकल्पा सामग्रीसज्ञानेप्यनुपलंभाद्वितीयसंवेदनस्य
तिनशक्यं वक्तुं रदानीं प्रकारांतरेणानुपलंभं साधयति। तथापीति। यद्यप्यदृष्टमात्रविकल्पादनुपलंभाद्वितीयसंवेदनस्येति न शक्यं व

दी॰ नघटते तथापि स्वसंवेदनं बाह्यार्थे तावदं हि द्वितीयं वांतरसंविज्जायस्य मिस वांतरा विलक्षणयो द्दिद्यमानस्यापि तस्याप्युपलंभो घटते यथा
जायलक्षालीनस्यालमनिसमवायायपन्न उपलभ्यते सोप्यभ्रुक्षणोपलभ्यातद्द दित्यर्थः। दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोर्वैलक्षण्येन परिहरति। न
विन्नाम तितत्र दृष्टांते तथा नविन्नाम विद्यमानस्यापि विषयत्वस्याप्युपलंभो न चैन्नाम यदि तेन विनाप्युपपद्यमानं इस्वावष्टादिकार्यमस्ति कार्य
वशेन तस्यावश्यं कल्पनीयत्वात् तत्तु संवेदनविषयसंविदंतरकार्यति रोकेणाप्युपपद्यमानं कार्यं किंचिन्नास्ति येन तदनुपलभ्यमानमप्य
स्तीति कल्प्येतेत्यर्थः। आह पूर्ववादी विशिष्टं वेदनमेव तिघटामयाविदितमिति विशिष्टसंवेदनमेवान्यथासिद्धं कार्यं नहि तद्विशेष
णाभूतसंविद्ग्रहणमंतरेणावकल्प्यते अत्र समस्य यथाप्युपपालिवानुपलभ्यमानावेदनांतरं कल्प्यत इत्यर्थः। अन्यथाप्युपपत्तिमाह न तावदिति।
विशिष्टसंवेदनं विशेषणास्फुरणे मात्रमापद्यते न तु विशेषणाछिन्नेन तस्फुरणेन न वित्यमित्यत्राप्याह। स्वाप्यत एव च विशेषणस्य सं
वेदनस्य स्फुरणं न विध्यतीति भावः। इदानीमाक्षिवलेन ते दं साधयतीत्याह स्थितिः। परिहरति अननेवेति सर्वत्र पद्यतादरतिरिक्तवेदनव

३१

थत्वं चेत्ति वेदनत्व लक्षणमसिध्यति व्याप्तिसंवेदनस्य तु वेदनांतरवेद्यत्वेन व्याप्तेंतरवेदनेनासिध्यतीति व्यभिचारात् व्यभिचारांतरमाह। किं
वेद्यादिना सर्वं वेदनमध्यसं वेदनमिति नैयायिकानां मते संवेदनं सर्वस्य संवेदनध्यासंवेदनत्वं साधयत्स्वध्या व्यस्य संवेदनत्वं
साधयति संवेदनत्वध्याव्याजकध्यभिन्नपरत्वसाधारणत्वान्नखत्वध्यतिरिक्तेनाध्यसंवेदनत्वं सिध्यति तथा सर्वकार्यसकारणक
मिति ज्ञानं सर्वस्य कार्यस्य सकारणकत्वं साधयत्स्वस्यापि कार्यत्वाविशेषात्सकारणकत्वं स्वयमेव साधयति तथा सर्ववस्तु सात्मकमिति
व्याप्तिसंवेदनं सर्वस्य सात्मकत्वं बोधयत् स्वस्यापि सात्मकत्वं साधयति। न तु तस्य सात्मकत्वं व्याप्तिसंवेदनांतरेण सिध्यतीति कथं यद्
कृतस्यातिरिक्तव्याप्तिबलेन सिध्यतीति त्वदीयव्याप्तेर्न व्यभिचारपरं परंपरापि तु मेव त्यवेत्यर्थः॥ तर्षो नम्रा चास्य गोचरत्वमित्याह।
परं गा सरयं त्यवेति। सिद्धांतासाध्यत्संवेदनमपीति भिन्नः सर्वं वा याह। स्वपरसाधारणेति स्वाभिन्नपरत्वसाधारणं प्रत्तिभिन्नमित्त्वं सं
वेदनवादि तद्वत् न स्वगोचरत्वं व्याप्तिवेदनस्य तद्वत्तथा घटेटे संवेदनया एकं साधारणं निर्भिन्नमाद्वितीयेन स्वगोचरत्वमपि स्वापि दि

प्र०टी०

त्यर्थः । परिहरति नास्य वैधर्म्यमात्रत्वादिति विवक्षितत्वात् । शब्दः दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोर्भावाभावति । विद्यते त्वदृष्टव्यातिरिक्तनिरपेक्षत्वासिद्धत्वं विव
क्षितं । शब्दस्य घटाद्वैलक्षण्यमात्रं शंकितं न तावता दृष्टांतदार्ष्टांतिकव्यवहारः तिरित्यर्थः । उक्तं हि किं विद्या धर्म्याद्युपसंहारसिद्धे वैधर्म्य
स्यादिति चेद्धेतु इति अथ दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोः सर्वथा साम्यं वक्तव्यमित्यभिप्रायः तत्राह । सर्वथा वातिनाहि घटस्य दनित्यः शब्दः इत्याक्षेपे घटव
साक्षपत्वापत्तिर्भवति इति सर्वथा उत्तरं सर्वथा साम्ये दृष्टांतदार्ष्टांतिकभावविनाशादिति भावः । ननु स्वपरसाक्षात्कारणमेकं प्रत्यासन्नमंतरेणा
पि यदि स्वपरयोः प्रवृत्तिः कस्य विदृष्टा स्यात्तदा वैधर्म्यमात्रं तदिति वक्तुं शक्यते न यत्तदस्तीत्याशंक्याह । प्रदीपवच्चेति एतं दूषयस्फुटत्य
तिपत्याख्या द्वितीयोक्तार्थसंवादकमाहात एव विक्रमिति एकं ज्ञानमेवात्मरूपो तिः कस्य विज्ञाप्रदीपाद्दिः प्रकाशकं अन्यस्य घटादे
रूपमेव बाह्यमाभ्यंतरं वा यथाति प्रकाशकं नो कारूपमेव सर्वस्य प्रकाशकं किंतु वस्तुत्वभावविनिवेशात्तत्त्वाविज्ञानापि दृष्ट
: सर्वे सत्यसंत निरपेक्षत्वापत्तं विवदनस्य नेकमन्यस्य प्रकाशकं सजातीयं विजातीयं वा काद्य निरित्यर्थः । यस्य घटस्य तत्स्वातिरिक्तावदने

२८

नैव सिध्यतीति नियमात्सावाच्च संविद्स्फुरणं भिन्नं तस्मादित्युपसंहारः । विषयवेदनस्यापि संविदा वस्फुरणे मतिनखलु घटो मया विदित इत्यादिका
तदुपाधिस्फुरदवच्छिन्नाव्यवहृतिः संभवति अवच्छेदकस्फुरणमंतरेणावच्छिन्नव्यवहारानुपपत्तेः अथ्यातर्हि संविदिद्विषयप्रतीतिरस्त्विति नवाच्य
मित्याह । प्रतीतावच्यप्यस्यां संविद्ग्राहिकायां सत्यां प्रसंगप्रसक्त्यानवस्थाप्रसरतीति परिशेषाच्च तत एव संविद्स्फुरतीत्यर्थः । उक्तन्यायेन वाद्यं
तरं वक्तुं प्रीतिमित्याह । एवं वेदमिति । एतेन मतः प्राकट्यस्य इष्टार्थः । एवं तावदन्वयव्यतिरेकाभ्यामनंतदनुमानसाहकर्त्यापनव संविदः स्वप्रका
शकत्वं प्रसाध्येदानीं तत्केवलव्यापन्नानुमानांतरमपि समर्थयितुमवतीत्याह । एतेनेति । प्रागुक्तन्यायेनापीतः केवलव्यतिरेकी स्वप्रकाश
कत्वसिद्धौ वेदनत्वादिति हेत्वांतरमपि समर्थितमित्यर्थः । इदमिहाकूतं मीमांसकामन्यं ता केवलव्यतिरेकी हेतुर्गमको न भवति
स्याति प्रसंगित्वात् । तथा हि । घटोपि स्वप्रकाशः घटत्वात् यन्नस्वप्रकाशो न स भवति ना सोघटो यथा पटः । भूः शशविषाणविदीर्णा भूत्वात् न
यदेवं नतदेवं यथा गगनमित्यादीनामपि सद्भुमानत्वप्रसंगात् न केवलव्यतिरेकिणः । मकारांतीति संवेदनं स्वप्रकाशं संवेदनत्वात् यन्नैवं

टी

वंनतद्वं यथाऽऽकाशत्ववत्तिना सो घटो यथा पटः भूतघटादीनामप्यगमकत्वेऽवेति। अत्रोच्यते। नायमस्ति प्रसंगः केवलव्यतिरेक्यप
करणापावतरति घटत्वादीनां विपक्षबाधकानुकूलतर्कविधुरत्वेन व्यतिरेकासत्तया ऽप्रयोजकत्वादगमकत्वोपपत्तेरिहतु नत्संविद्य
वहार एव नानिर्वहति असंविदनत्वमंतरेणेति विपक्षबाधकानुकूलतर्कसद्भावाद्गमकत्वोपपत्तेरिति। किं चावश्यायोपत्तौ ऽयं पंथाः।
कथंमन्यथा पृथिव्यादिर्द्दिव्यत्वे विमतावित्वावाध्यातथाहि। नतावत्तस्य क्रियावत्त्वं गुणवत्त्वमिति विद्यते ऽन्वयकलापिनवाप्तिश्रमा
णान्तरमतासो केवलव्यतिरेकिणा प्रबोधनीयः पृथिव्यादीनि द्रव्याणि गुणवत्वक्रियावत्वाद्वानपदे वंनतादेवं यथान्यष्टद्रव्यमिति यदि
सापि केवलव्यतिरेकिणं नान्तु मन्यतत्कथं मत्वेन क्षणिकतां विश्वस्य बौद्धाय शं न खलु पक्षसत्वक्षणिकं इति सम्मतमस्माकमत्व मत्वाथाक्षा
लधरादेरपि परान्प्रतिमतक्षणिकतानस्य पगमात्परस्य हि द्वैधोपरकालकलाविकलत्वात्क्षणिकतानतादृशी जलधरादेरभ्युपगम्यते ता
वित्वाक्षुतरदिनाश्रिता। अतस्त्वनापि केवलव्यतिरेकिणा पक्षक्षणिकं न भवति नतस्संघट्टयथा घटो। संतत्वात्सामान्यवाद्सत्त्वेन क्षणिकत्वा वा

२९

धनीया। तथा सति तेव केवलव्यतिरेकी स्वीकर्तव्य इति स्थितं। तत्र कामं केवलव्यतिरेकिणः स्वप्रकाशत्वसाधकत्वं नन्तु पूर्वमन्यार्थत्वेन बाधकत्व
मुपपद्यते नाप्रयोजकत्वपरिहारायेत्याशंक्याह। एतदर्थमेवेति पयप्पवय व्यतिरेकानुमानानुग्राहकत्वेन सर्वत्र तर्के उपपद्यते तथापि किं व
लव्यतिरेकानुमानस्याप्रयोजकत्वपरिहारार्थमपि वाभिमतविशेषस्य स्वसंवेदनत्वस्य परिग्रहेनैव तद्बाधकं प्रदर्शितमस्माभिः अन्यसंवेद
नत्वे वित्त्यादिनत्यमर्थः। फलितमाह तस्मादिति। उक्तार्थेपि भवतारयति। एतादृशस्येति। विज्ञानं स्वप्रकाशं तद्रूपत्वादयमात्मा स्वप्रकाशस्त्वात्मा
नानैकान्तिकत्वमिति एतादृशस्य सर्वस्येति। अथ मारायाः विज्ञानस्य विनाशः किं स्वतः सिद्ध इति किं वा विज्ञानान्तरेणेति तावन्नैव तत्सत्ताका
लेतस्याभावावगमान्यथा संविद्ग्रहणमन्तरेण तद्विशेषितविनाशग्रहणानुपपत्तेः संविदनुसंविदं तरणग्रहणं संभवतीति सिद्धाविना
शानतर्केणापलपनीय इत्याह। नीलादिसंवेदन इत्यादिना॥ नीलादिवेदनसमकालं पीतादिसंवेदनं न दृश्यत इति कोर्थः किं पीताद्युप
रागान दृश्यत उत किंवा संविदपि न तावदस्य संविदा दृश्यत नीलोपरागकालेपि तत्स्फुरणरूपाता द्युपरागादर्शनं तु स्वीक्रियत एवेत्याह नेप

तादृरित्यादिनयानुपपन्नं च भिन्नत्वप्रतीतिः साधघटाकाशादीनामिव सोपाधिकालेनापि प्रविभक्तप्रतीत्याह। विशेषप्रतीतेरपीति। नन्वप्रमा
णं। वरणाकाशव्यक्तिभेदकस्य सिद्धत्वाद्विनाशप्रतीतिर्मिथ्या विनाशविषयप्रतिकल्पयितुं शक्यते न तथा संविद्व्यक्तिभेदकमानमस्तीत्याशंक्या
ह। ज्ञानत्वेति। गोर्यो रितिवत् संविदां संविदिति प्रत्यभिज्ञानतः संसर्गस्य वेदनादिदानुपलंभात्प्रत्यभिज्ञाप्रमाणेन व्यक्तिभेदकस्यासिद्धिरित्यर्थः
संविदस्तु प्रत्यभिज्ञायमानत्वं नाम स्वप्रकाशत्वे सत्यनुपाधिकपरोक्षविषयकाकारपरिस्फुरणाभावातिद्रष्टव्यं। नन्वप्रत्यभिज्ञागात्वप्रत्यभिज्ञावद
व सामान्यविषयान विभक्तिपातिना। निरुपाधिकसंविद्व्यक्तिभेदप्रमाणाभावात्तदलापि सामान्यविषयत्वकल्पनायां घटाकाशादिष्वपि प्र
संगात्संविद्भिन्ना भिन्नसामग्रीसाध्यत्वात् घटादिवदित्यनुमानेन प्रातिभासिकभेदसाधने सिद्धसाधनता वास्तवसाधने दृष्टान्ताकाशादावभि
काला: श्रोत्रादिव्यावृत्त्या पिंडनार्थविनापि संभवादित्यत्र लो। अनुमानमपि वास्तवव्यक्तिभेदं दर्शयितुं प्रत्यागच्छेदिति। सर्वीनामिति कदाचित्स्वागतवा
स्ववाद दृष्टान्ते यदा फलितमर्थमाह। श्लोक एवं चेत्यादिना एवमुक्तप्रकारेण प्रत्यभिज्ञयानुमानेन वा भेदस्य संविद्व्यक्तिभेदकस्यासिद्धिः

४०

सत्यामात्मनः संविश्वास्याप्यसंभवात्स्वप्रकाशत्वमनिवार्यमिति सिद्धं । स्वप्रकाशत्ववादिसिद्धिः किं फलितमित्याशंक्याह । तथा । वतिथोनेपीत्यादिस्व
स्वार्थानन्वेता दृशामपि दृश्यत्वमात्मनो विघात एवाद्वितीयाद्धियवहारस्य व्यतिरेकदर्शनापत्त्या नियमादित्याशंक्याह न त्वौपाधिकात्मविकल्प
रतिः । अद्वितीयत्वं नामाद्वैतात्मा वा पाधिकं रूपं स्वप्रकाशत्वं नाम प्रकाशसंबन्धाभावोपाधिकं रूपं तद्व्यतिरिक्तस्य तत्समर्पकप्रमाणापेक्षायामपि स्व
रूपमात्रव्यवहृतौ न प्रमाणापेक्षास्ति । सुषुप्त्यादौ तद्व्यतिरेकेणापि स्वरूपस्फुरणादतो न दृश्यत्वाहतौ वाऽस्य त्वे स्वरूपे वर्त्तनीरित्यर्थः । नन्वद्विता
स्वभावविशिष्ट आत्मा पद्यागमेन वेद्यते तर्हि स्वरूपमप्यवश्यं वेद्यमेव वक्तव्यं न हि स्वरूपादृश्यतः स्वभावविशिष्टमवगंतुं शक्यमित्याशंक्याह । वि
शिष्टस्फुरणापेक्षावतौ अयमर्थः । आगमादनुमानाद्वा अद्वितीयत्वाद्याकारबुद्धिवृत्तिः कल्प्यते तया मिथ्याकोटिगामाध्यस्तं द्वितापाव
दिविशिष्टमपि साधयतीति स्वरूपदृश्यत्वपि विशिष्टं दृश्यमितीति न त्वात्मनादृश्यत्वमेवात्र विश्वारणायुपपादनीयं तद्व्यतिरेकेणानेकात्विकपरि
हारासंभवादित्याशंक्याह । यथापि सर्वेति साधारण्यान्नेकांतिकत्वपरिहारेऽघ्यान्यथा पि स्वप्रकाशत्वेनानापि न स्वप्रकाशत्वसाधनेनापि समर्थित

[illegible]त्व[illegible]इदानीमप्रयोजकत्वमाशंक्य परिहरति ज्ञोके न ऽडतादृश्यतावित्यादिना। सत्यास्थैवप्रपंचस्य ऽडतादृश्यतावाधकं किंवा धर्कंत
र्मो[illegible]वाधकं तर्कोऽनावाप्त्यप्रयोजकप्रसृतिर्विभक्तं। नेवं वाध्यत्वस्य प्रपंचस्य संविल्यासंवंधाभावे सति धर्मिणः प्रपंचस्थैवासिद्धिप्रसंगात्स्था
दित्यर्थः। प्रवंधर्मिणा सिद्धिस्तथापि जडत्वदृश्यत्वेस्मत्यत्वेन न विरुध्यत इत्याशंक्याह दृश्यत्वहीत्यादिना। ननु संविदि संबंधव्यतिरेकेणापि जड
स्य प्रमाणादेव सिद्धिर्विप्रतिपत्त्याशंक्याह न यतदसंवद्धमिति। जडस्यासिद्धिर्नाम संविदि संबंधएवाभावो विकल्पकरणासंभवादतः संविदा संबद्धं
स्येनासिद्धं नाम स्यादित्यर्थः। असिद्धिमेवोपपादयति नो खल्वित्यादिना। संबंधानिरूपणमेव प्रकटयति न हि संविदि संवेद्ययो रित्यादिना। न तावत्सं
योगः[illegible]वाति संविदोऽद्रव्यत्वात्तादात्म्यं द्रव्यकाभिनवच्छिन्नद्यमात्रस्तदुपपत्तेः। समवायः आत्मिकगुणाभिमतस्य वक्ष्यादिसमवाय
[illegible]णादित्यर्थः। विषयविषयिभाव एव संबंध इत्याशंक्य[illegible]विलाशंक्याह। विषयविषयिभावापीतिका तु पपत्तिरित्याशंक्याह न खल्वसतीति संबंधा
हिनित्यसंबंधिपरतंत्र एव न भवति संबंधस्याभावकथमसौ तामित्यर्थः। ननु प्रत्यक्षमानतावद्विषयतिप[illegible]लक्षणः संबंधोऽनवकल्पतीताद्दो का

४१

एकस्याश्च घटज्ञानानामपि बिंबगमकत्वप्रसंगात्प्रतिबिंबितत्वेनाश्याहृतत्वाविशेषादिति दिव्यर्थः॥ अथैतदुपपादयति प्रतिबिंबितत्वेनाविशेषात्तस्य धूमा
नस्य गमकत्वं तत्राह विषयावाच्छिन्नस्फुलिंगितिज्ञातधूमवरूज्ञातप्रतिबिंबस्यैव बिंबगमकत्वान्नप्रत्यक्षस्यैव गमकत्वनियम इत्यर्थः॥ स्वरूपेण
मिथ्यात्वेपि सत्यवस्तुगमकत्वात्प्रामाण्यश्रुतेः संभवतीत्यनेन शंकांतरमपि उत्सारितमित्याह एतेनेति। एवं तावद्धेतत्वपक्षे मिथ्यात्वेप
पादनेन प्रत्यक्षादिविरोधपरिहारेणाश्रुतेरद्वितीयवस्तुनि प्रामाण्यमुपपाद्य इदानीं कार्यपरत्वाशंकापाकरणेन तदेवोपपादयितुं प्राभाक
रमतमाह। यस्त्वेवमपीत्यादिना यत्क्रमेण्यतस्तस्य पचयः॥ किंमत्यतस्तस्याशंकांत्यायुक्तमेवमपि यद्यपि वेदवाक्यप्रामाण्यमुपपादितं तथापि प्रवृत्तिकार्या
त्वात्तेन संभवति मुख्यया वृत्त्या ब्रह्मणि प्रामाण्यं वेदवाक्यानामित्यपचयः। अतः इत्याकाशाधामाह अध्यवसानामिति। अथ यमथ्येत्तमत्र सह छुंदे देवदत्तगाम
नायति प्रयुक्तशब्दश्रवणानंतरं मध्यमवृद्धप्रवृत्तिमुपलभ्य पार्श्वस्थो बालोनुमिमीते तत्प्रवृत्तिः प्रवर्तकज्ञाननिमित्तेत्यंतवप्रवृत्तित्वान्मदी
यप्रवृत्तिवच्च प्रवर्तकं ज्ञानं कार्यं तावद्धानमवच्छानत्पाजतादिश्च यवशाद्बालेनावगतमितिद्यामदृक्षात्तेन मध्यमवृद्धस्यापि तदेवक

प्रटी

ल्पयति। शब्दान्वयव्यतिरेकाद्विधायितया विज्ञानजनने सर्वशब्दानां मेसागिकं सामर्थ्यं गृह्णाति पश्चाच्च प्रयोगान्तरेषु वा पापद्वारा भ्यां का
र्यसंसृष्टस्वार्थे शक्तिमध्यवस्यतीति कथमकस्मादिदं शुद्धसिद्धप्रामाण्यमिति। सिद्धस्य कार्यसंसर्गाव्यभिचाराल्लक्षणया सिद्धप्रामाण्ये
न विप्रपतीत्याशंक्याह नव लोकवदिति गंगायां घोषः प्रतिवसतीत्यादौ प्रवृत्तोपस्थापतीरविवक्षालक्षणाश्रयणे कारणं न खलु विनाभावमात्रं नवा
पोऽन्यथेयं वेदे तदस्तीत्यर्थः। यस्मात्स्वार्थान्तेनेश्णो सिद्धे च संक्लृप्तिप्रामाण्यं न संभवति तस्मादिति उपसंहरति आम्नायस्य क्रियार्थत्वात् प्रकाको वाले
त्याकांक्षायामज्ञातः स्मरणतश्च ततोऽपि यो ब्रह्मसाद यावदन्तः प्रतिपन्नविध्यपेक्षितप्रतिपत्त्या समस्तरूपसमर्पणेनोपयुज्येरन्नित्यर्थः

४२

प्रथमं तावल्लोके कार्यसंसृष्टस्वार्थे संगतिग्रहणमिति यदुक्तं तत्परकरोति तत्र प्रतिबोधनाय यदप्रयुद्धस्तत इत्यादिना कार्यनिधायकाले
नाभिमतलिङादिशब्दव्यतिरिक्तानां सर्वशब्दानां ग्रहणं विवादाध्यासितशब्दस्तु लिङादिपदस्यापि कार्याभिहितस्वार्थाभिधायकत्वमेव वा
स्वर्थस्य कार्यत्वात्तदन्वितनियोगाभिधायकत्वात् लिङादीनामनन्यसाध्यविकलादृष्टान्तरस्यासिद्धाशंक्याह नवसाध्यविकल इति क्रियासाधकं

प्रधानं यन्न कार्यं न निधीयत इत्यत आलक्ष्य कस्माद्देश्यलक्षणं कार्यं आपाकराणामपि मतं तथाविधं कार्यद्वयमेकस्मिन्वाक्ये न संभवतीति न
कस्माद्देश्यलक्षणाकार्यान्वितस्वार्थाभिधायकत्वं लिङादिशब्दानां ख्याति साध्यमात्रस्य बाधावर्थो देः शब्दशक्तिप्रतीतियोगिकार्यत्वेनानन्य
परामान्नतद्विवक्षितस्वार्थाभिधायित्वमित्यर्थः। ननु पदत्वं भवतु कार्यान्वितस्वार्थेष्वेव नियतसामर्थ्यं वचनविघ्नाति को दोषः तथा च विप
नवाधकाभावादप्रयोजकत्वाशंकयाह विपर्यये त्विलिंगादिना विपायविति कार्यपदातिरिक्तानां सर्वपदानां कार्यसंसृष्टस्वार्थे साम
र्थ्यानियमाभ्युपगमप्रतिप्रयोजकद्वैविध्यांगीकारे गौरवप्रसंगाबाधकत्वाद्विघटितदृष्टान्तरत्नावयः न चैकस्मिन्प्रयोजनात्कमेव संभवति
द्वैविध्यांगीकरणे गौरवं दूषणं भवति न वैकं प्रयोजकं संभवतीत्याशंकयाह योग्यतया धियत इति। इदानीं कार्यस्य समस्तपदसा
मर्थ्यप्रकाशकत्वं व्यावर्तयितुं प्रयोगान्तरमाह यथ द्वत्पादिना कार्येष्वसिद्धार्थेषां तावत्सामाकारणात्त्रयः श्री क्रियते तापारन्यतरकार्यं
धर्मिसमस्तपदसामर्थ्यस्य प्रतियोगिविषयस्यावर्तकं न भवति अन्वयाद्व्यतिरेकपदव्यादव्यन्नतसमस्तपदसामर्थ्यस्पप्रतियोगिय

प॰टी

येतरः सिद्धपदार्थ इत्यर्थः। यदत्र वक्तव्यं तदुक्तमन्यत्रैव इहापि विपक्षबाधकमाह अत्रापीत्यादिना॥ शुक्लां गामानय नीलमुत्पल
मित्यादौ समन्वय इति च कार्ये यान्यतामात्रेण क्रियाकारकाणां विशेषणस्य विशेष्येण च यत्संसर्गावसतिकार्यान्वये वसर्वपदार्थाना
मन्वयः स्वकार्यान्वितस्वार्थाभिधायिन एव सामर्थ्यमिति नियमकल्पने गौरवमेव दूषणमित्यर्थः। इदानीं प्रामाण्यान्तरान्वितस्वार्थे शक्ति
साधनाय प्रयुक्तं प्रक्रमादिनाकार्यान्विते किं तु सर्वोपि सिद्धपदार्थः प्रामाण्येतरान्वित इह विवादाध्यासितं तज्ज्ञानं तत्प्रमयाभिमतप्रमेयच
क्षितिलिङ्गादिशब्दाभिधेयं कार्यं वादित्यर्थः। प्रमेयत्वं प्रवत्तु प्रामाण्यतरान्वितस्वार्थे स्वप्रकाशात्रि विषयत्वं न तत्र विप्रतिपत्तिः किं तु कार्यान्वि
तस्यैव शब्दशक्तिविषयत्वमित्याशंक्याह। विपर्यये त्वित्यादिना॥ पदार्थमात्रे हि प्रामाण्याभ्युपगमे तु स्वरसानुपपत्तिर्योग्यसंसृष्टपदार्थं त
न्नमनुमिनोतीति बालस्य प्रथमशब्दावगतिरेकान्तविधायितया सामान्येन प्रथमं तत्र सामर्थ्यमङ्गीकृत्य पश्चाल्लोके नयाप्यन्तरसंसृ
ष्टस्वार्थाभिधानात् पदानां शक्तिरितिवाच्यायां कार्यस्य सर्वत्राप्यविचारमात्रेण त्वया कार्यान्विते शक्तिः परिकल्पता तर्हि लोके सर्व

४४

अथावलस्येर्थव।अनिवारात्तदन्वितस्वार्थपर्वपदानांसामर्थ्यंनवतुतथावकोदोषइत्यतआह।तथावावेदइति।ननुयोग्या।यपदार्थं
पकार्यान्वयस्यप्रयोजकत्वोपादानेवङ्गविशेषणसमापद्यतकार्यान्वयमात्रस्यप्रयोजकत्वोपादाने।ननुयोग्यपदार्थरूपकार्यान्व
यस्यप्रयोजकत्वोपादानेवङ्गविशेषणसमापद्यतकार्यान्वयमात्रस्यप्रयोजकत्वोपादाने।ननूक्तबाधकंनहितातदिलक्षणोपान्वितत्व
मात्रस्यैवप्रयोजकत्वमुपादीयतां।योग्यान्वितत्वांशस्योपलक्षणत्वात्प्रयोजकविशेषणत्वमितिचेद्व्यर्थं।तस्माल्लोकवत्समत्प
दानांकार्यान्वितस्वार्थेशक्तसामर्थ्यग्रहणं।किंत्वन्वितस्वार्थमापूर्वइतिस्थितेभवत्वेवंलोकेवेदेतुसिद्धार्थंत्रापेवत्वव्युत्पत्त्याइत्या
प्रामाण्यमित्याशंक्याह।एवंस्थितेतसिद्धपीसादिना।विपत्तबाधकमाह।विपर्ययेति।तद्व्यासेनचवलदानाश्रयणेऽप्यघाताम
प्रवर्ततिवेद।योग्यान्वितस्वार्थसामर्थ्याभिधानास्तुत्यपेक्षयालक्षणाप्रामाण्येतस्मिन्सतिलक्षणाश्रवणंचबाधकमित्यर्थः।ननुसर्वस्ये
वविदन्तस्यैलौकिकनियोगोत्वादनास्तत्वप्रामाण्यंस्यापितत्कथंसिद्धेसंप्रवर्ततिविरोधादित्याशंक्याह।एतच्चपरालिमनामि

प्र॰टी॰

ति नन्वपरिनिष्पन्नार्थासिद्धेरव्याप्तेः प्रामाण्यं तदगोचरो वा तत्र प्रामाण्यप्रसाधनविशिष्टमेवादयदर्शनाद्विप्रतिपत्तिरिति यद्
नुमानं तत्राह नेत्यादि किं तत्कस्मादित्याशंक्याह । परानिमितकार्येऽपीति कालविधिवाक्यभागस्य परानिमितत्कार्ये प्रमाणत्वादित्याशंक्याह ।
नापीति । इष्टा इति । इष्टसमनन्तरागेकामाय जनेस्पनन स्वर्गकामस्य । इष्टेति इष्टसमानि इष्टे लघितसाधनमितिप्रतिपाद्यते कृतियोग्यानिलबि
तसाधनज्ञानादेव प्रवृत्तिरपि संभवतीत्यर्थः । विधिभागस्यानन्ययोगानिष्टत्वात्फलपरामर्शप्रामाण्यमेव पर्यन्तं इत्याह । विपर्यय इत्यादि ।
हितनायमर्थः । प्रतीतानां वाक्यार्थसंगतिग्रहाक्काकाङ्क्षः । कार्यप्रतीतिश्चानन्यलब्धत्वेन तस्य वर्तमानग्राहकत्वात्मान्यनुमानेन तद्ग्राहकत्वं
मानाभावान्नान्यथोपपत्तिः तद्यथा तिव्याकरणानुपपन्नस्याद्वा स्वच्छन्दत्वात्कृतियोग्यत्व इष्टसाधनज्ञानादेव संभवाद्धपमानस्य च सादृश्यमा
त्रापत्तेः यागस्मात् परानिमितकार्यप्रतीतिकारणाभावाद्भवतीति तत्र संगतिग्रहोऽयागाद् गृहीतसंगतिकानां च शब्दानां बोधकत्वासंभव
दप्रामाण्यमेव प्रसज्यत इति । ननु पद्यापि वाद्याविषयग्राहकत्वं नोपपद्यते तथापि मनसा वस्येति तस्मिन्संगतिग्रहात्मविषयतीत्याशं

६

प्रधानं यत्र कार्यं न निधीयत इत्युक्तत्वात् स्फुटलक्ष्यलक्षणं कार्यं प्राग् आकराणामपि मतं तथाविधं कार्यद्वयमेकस्मिन्वाक्ये न संभवतीति न
स्फुटलक्ष्यलक्षणकार्यान्वितस्वार्थाभिधायकत्वं लिङादिशब्दानां व्युत्पत्तिसाध्यमात्रस्य च धात्वर्थादेः शब्दशक्तिप्रतिपादितकार्ये त्वेनानन्य
परामानन्तरमविचितस्वार्थाभिधायकत्वमित्यर्थः । ननु पदत्वं न वस्तु कार्यान्वितस्वार्थे च नियतसामर्थ्यं च न विघ्नाति को दोषः तथा च विप
लवाधकाभावाद्वप्रयोजकस्त्याशंक्याह विपर्यायपलिसादिना विपायलितिकार्यपदातिरिक्तानां सर्वपदानां कार्यसंसृष्टस्वार्थसाम
र्थ्यनियमाभ्युपगमे प्रतिप्रयोजकद्विविधप्रयोगीकारे गौरवप्रसंगाबाधकतुल्यमिव यतुस्यासारत्वात् यः न चैकस्मिन्प्रयोजकसंभवति
द्विविधप्रयोगीकरणे गौरवं दूषणं भवति न वैकं प्रयोजकं संभवतीत्याशंक्याह प्रयोग्यतराश्रित इति । इदानीं कार्यस्य समस्तपदसा
मर्थ्यप्रकाशकत्वं प्राकर्त्वापित्तेर्वप्रयोगात्क्रमाह यद्वत्यादिना कार्यस्य सिद्धार्थया तात्वर्या भाकारणात्रयः श्रीक्रिय ततापारन्यतरकार्यं
धर्मिसमस्तपदसामर्थ्यस्य प्रतिपादिविषयया वर्तकं न भवति अन्वयादर्शनापारयदन्वयादन्यत्र तत्समस्तपदसामर्थ्यस्य प्रतिपादिग

प्र॰श्री॰ यत इति मद्वाक्यमवजन्मा॥ गामित्याशंक्याह। नाज्ञातस्येति। प्रकृतमुपसंहरामि तितस्मादिति। प्रक्रियादिस्पष्टार्थः॥ विष्णुरूपां श्रुयपृष्ठ्य
इत्यादिवदितिसद्भावमर्थे। यामिवाप्तवाह। स्पष्टक्रियतत्पदस्य व्यो प्रारा डाशान्तुपां श्रुपात्त मंत्रायजति विष्णुरूपां श्रुपपृष्ठ्यो नाम मित्या
यप्रजापतिरूपां श्रुयपृष्ठ्यायामित्या। यत्तावजामिवालामित्यादिपक्रमोपसंहारैकरूप्यावगतायां श्रुयागप्रतिपादनपरे वाक्ये सति
प्रथामपृष्ठशब्दयमात्रोदि विष्णुरूपां श्रुपपृष्ठ्य इत्यादयो नविधयः इष्टावाक्यभेदप्रसंगात्र्धात्राप्यामनक्तकामायसर्वप्रियंभवतीत्यामे
प्रतिपादनतोपक्रमादारभ्यत्वमृतत्वामित्युपसंहारादेकस्मिन्नात्मप्रतिपादनपरे वाक्ये सति वाक्यभेदपरिहाराय पृष्ठ्य इत्यादयो
नविधय एष्टव्या॥ किंच इहिकस्य प्रवाप्स्यतिस्मरणादहीघर्थ भिन्नार्थवादतया व्याख्याता इति। उक्तार्थज्ञानफलं श्लोकेन संहरन्नाति
तस्मादिति यस्मात्मात्मशुक्त्यायतनप्रत्यक्षादिविरोधो इहितागमस्य नापि कार्यशेषता तस्मादित्यर्थः॥ अहितत्व तद्विज्ञानं यत सुखरू
पश्रुततस्मिन्नैह्य हाति वेदान्तप्रामाण्यं प्रतिपद्यन्त इस खण्डेन अ॰॰र्थ उक्त इति तमुपश्रुत्य संसर्गी वाक्यार्थ इति मत्वाह्वेति न अद्वि

तीमनुतद्देशादिविशिष्टस्येतद्देशादिमत्त्वमेव कस्मान्न प्रतिपाद्यते तत्राह । अपरस्पतन्त्रेति । तदभ्रमानिवृत्तिप्रसक्तेरकेणापरस्य
कस्यचिदपि विशिष्याशक्यवाच्यत्वमिष्टस्य तत्राह । अपरस्पतन्त्रेति । तदभ्रमसंज्ञवाद्विशिष्टत्योर्निवृत्तत्वादित्यर्थः । नह्येकमेव देवदत्त
ख्यातं तेन विज्ञाप्यते तेन तु तद्भ्रमनिवृत्तिः प्रमाणफलमित्याशंक्याह । एकत्वख्यापनेति । पदार्थाभिज्ञासमये स्वप्रसिद्धत्वादित्यर्थः । न
नु भ्रमनिवृत्तिश्च प्रमाणफलं तर्हि द्वितीयस्य लक्षणार्थस्य प्रतिज्ञामात्रेणाखण्डार्थतासिद्धिरित्याशंक्याह । आरोपितेति । स एवास्मा
निर्देशेनान्यापराध्य तेन तु कल्पितेनापीत्यर्थः । इदानीं दार्ष्टान्तिके योजयति । तत्त्वमसि वाक्यमिति । तत्त्वमिति सामानाधिकरण्येन तत् सं
पदार्थयोरभावादेकत्वं भवति । ततश्च व्यापारो न संभवति । तथा हि सत्तासमानायोपाधिज्ञानानन्दाद्वितीयं ब्रह्म तत्पदाभिधेयं सदेवसो
म्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्यादिना प्रकृतस्य जगत्कारणस्य तत्परामर्शित्वं पदे तत्पदसामान्य कार्यकारणसंघातोपाधिसंसारि
प्रत्यगात्मार्थमभिधायि तेन च तयोरैक्यं संभाव्यते विरुद्धधर्मिकात्वात्संसर्ग एव तयोर्वाक्येन बोध्यत इति वक्तुं न शक्यं । तथा स्वसामाना

टी० धिकरण्यमिति श्रीबोधाचार्येण सामानाधिकरण्यप्रसंगात् भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तित्वं सामानाधिकरण्यं भि
न्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानां नानार्थे ऽर्थे वृत्तिर्गौणं सामानाधिकरण्यं तस्मान्मुख्यार्थपरिग्रहे तु पपन्नाशबलपदार्थयोः स्वरूपसमा
रोपितत्वेन संबंधिन्यामेकं स्वरूपं तु पलक्ष्यत इत्यर्थः। तदुक्तं। सामानाधिकरण्यं च विशेषणविशेष्यता। लक्ष्यलक्षणसंबन्धः पदार्थप्रत्य
गात्मनामिति। इदानीं वर्णितात्मनिरूपणस्य मोक्षफलत्वं दर्शयन्नेन रलोकेन एवमानन्दरूपायामित्यादिना। इदानीमो ऽस्वरूपं दृष्टुमि।
कः पुनरिति। उत्तरमाह नित्यनिरतिशयइति। एवं विद्यालाभाद्रूपसाधनाद्धिधर्म कोन भवति किंस्य विद्या निवृत्तिर्वस्याहासवाविद्या ४८
स्तनयइति। उक्तं हि। एका प्रतिपन्निर्याख्या लानुभवसंश्रया। सा विद्यासंस्थातबीजं तन्नाशो मुक्तिरात्मनइति। नजननिवृत्तिः कथाहृत्ति
रनित्यासक्तिः साकथमविद्या निवृत्तिरित्याशंक्याह नह्यविद्या ता ख्यति। यस्य हि घटस्य येवा क्रियासक्तिः कथं तस्य बाह्यावीसादनं निद्याक्ति
नहि प्रकाशस्वरूपावसादितस्विक्ततः भयः संभवति कोशिकस्यमारोपितं तु दृष्टं ताद्य हाप्यविद्यामात्रम्। तएवातिमाक्रियावरणं ताक्लि

॥१० ॥ ॥छ॥ ॥इति श्री परमहंसपरिव्राजकाचार्यानुभूतिस्वरूपाचार्यविरचितप्रमाणरत्नमालाविवरणं समाप्तं ॥ ॥संवत् १५७ [illegible] वर्षे आषाढव
दि [illegible] सोमवासरे ॥ ॥श्रीमत्काश्यां श्री विश्वेश्वरनवानिराजधान्यां ॥ ॥लेखकपाठकयोः ॥ ॥शुभमस्तु ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

ग्रंथसं १४००

[OrderDescription]
,CREATED=17.10.20 12:00
,TRANSFERRED=2020/10/17 at 12:08:04
,PAGES=87
,TYPE=STD
,NAME=S0004079
,Book Name=M-867-PRAMAV RATNAMALA VIVRAN
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF

FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF

FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF

FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF

FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF

FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF

FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF

FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,